

รายงานฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำ
และการจัดการทรัพยากรแบบมีส่วนร่วมโดยชุมชน
ในพื้นที่ “ลุ่มน้ำคลองชมพู”

เสนอ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โดย

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชมพู ตำบลชมพู
อำเภอเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก

คำนำ

ในการวิจัยครั้งนี้ชุมชนคลองขมิพู่ได้มีประสบการณ์ในการวิจัยโดยชาวบ้านเป็นครั้งแรก การได้รับบทบาทใหม่ทำให้เกิดการเรียนรู้ว่าข้อมูลเป็นสิ่งสำคัญและความรู้ทั้งภายในและภายนอกเป็นเครื่องมือสำคัญในการวิเคราะห์ปัญหาและการหาทางออกในการแก้ไขปัญหา ชุมชนได้มีคณะวิจัยชาวบ้านสืบค้นข้อมูลประวัติศาสตร์ ทรัพยากร ความหลากหลายทางชีวภาพ การจัดการน้ำและปัญหาการจัดการทรัพยากร การได้เรียนรู้ร่วมกันในปฏิบัติการวิจัยมีกระบวนการทำงานที่สร้างสรรค์ทุกคนมีส่วนร่วมคิด ตัดสินใจ ทำ สรุปบทเรียนร่วมกัน การเรียนรู้ในครั้งนี้มีคุณค่าอย่าง สดุดีต้องขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ร่วมสร้างคุณค่าในการเรียนรู้ครั้งนี้แก่ชุมชน

คณะวิจัยชุมชนคลองขมิพู่

บทนำ

1.1 ความสำคัญและที่มาของการวิจัย

พื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาหนึ่งของแม่น้ำน่าน มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง ครอบคลุมพื้นที่ลุ่มน้ำ ขนาดพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพูถึงจุดบรรจบแม่น้ำน่านที่บ้านท่าหลวง อ.เมือง จ.พิจิตร มีขนาดพื้นที่เท่ากับ 849.8 ตร.กม. ครอบคลุมพื้นที่ 4 อำเภอ 2 จังหวัด ประกอบด้วย อำเภอเนินมะปราง อำเภอวังทอง อำเภอบางกระทุ่ม จังหวัดพิษณุโลก และอำเภอเมือง จังหวัดพิจิตร

ความสำคัญของพื้นที่ต้นน้ำในลุ่มน้ำคลองชมพู เนื่องจากพื้นที่บริเวณต้นน้ำคลองชมพูอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง ซึ่งเป็นบริเวณพื้นที่ ที่มีทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่าอย่างสมบูรณ์ ประกอบด้วยระบบนิเวศในหลายระบบ ทั้งระบบนิเวศป่า ระบบนิเวศน้ำ ระบบนิเวศพื้นที่ที่เป็นถ้ำ และเกาะแก่งตามลำน้ำคลองชมพู ที่สำคัญในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู ยังประกอบด้วยความสัมพันธ์ของทรัพยากร ดิน-น้ำ-ป่า โดยมีปฏิสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างระบบนิเวศ กับระบบทางสังคม

ในส่วนพื้นที่ต้นน้ำซึ่งมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มกับเนินเขา เป็นที่ตั้งของบ้านชมพู ม.ที่ 1 ม. 3 จากที่ตั้งของชุมชนและแหล่งทรัพยากรในพื้นที่ต้นน้ำ ส่งผลทำให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรป่าไม้ และทรัพยากรน้ำ ทั้งในด้านการเก็บหาของป่า (หน่อไม้/ผักป่า) เพื่อการดำรงชีวิต การใช้บริเวณพื้นที่ที่เป็นที่เลี้ยงสัตว์ ประกอบกับเป็นพื้นที่ต้นน้ำสำคัญของลำน้ำคลองชมพู ที่สมาชิกในชุมชนได้ใช้ในการอุปโภค-บริโภค และการเกษตร ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในน้ำ(สัตว์น้ำ/พืชผัก)ในการดำรงชีวิต

ทั้งนี้ในสภาพปัจจุบันทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพูมีความเสื่อมโทรมลง โดยสะท้อนเป็นปรากฏการณ์ในด้านต่างๆ เช่น ทรัพยากรป่าไม้ลดจำนวนลง ส่งผลให้การดำรงชีวิตของชุมชนเกิดอุปสรรคและเร่งทำให้กระบวนการใช้ประโยชน์อย่างรวดเร็ว เกิดสภาพปัญหาน้ำหลากอย่างรุนแรงในฤดูฝนเนื่องจากพื้นที่ป่าไม้ลดลง เชื่อมโยงทำให้พื้นที่ในตอนกลางและตอนท้ายน้ำมีปัญหา น้ำท่วมเกิดขึ้น คุณภาพน้ำในคลองชมพูอยู่ในเกณฑ์ที่ต่ำ ระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงจากการผลิตที่เน้นการบริโภคในระดับครัวเรือนเป็นหลัก เป็นระบบการผลิตที่เน้นในเชิงพาณิชย์ เน้นการเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวและปริมาณในการใช้ที่ดินในการผลิต จึงส่งผลให้เกิดปัญหาสารพิษทางการเกษตรและภาระหนี้สินที่เกิดจากต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นตามมา

จากสภาพปัญหาที่กล่าวในข้างต้น ทางสมาชิกชุมชนได้ร่วมแลกเปลี่ยนและสามารถสรุปได้ว่าสาเหตุที่สำคัญที่ส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์มีระดับของสาเหตุ 3 ระดับ กล่าวคือ

- สภาพปัญหาที่เกิดจากสาเหตุระดับสมาชิกชุมชน

- สภาพปัญหาที่เกิดจากสาเหตุระดับหน่วยงานและบุคคลภายนอกชุมชน
- สภาพปัญหาที่เกิดจากสาเหตุระดับกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและนโยบายพัฒนาประเทศในด้านเกษตรกรรม

ด้วยสภาพปัญหาและสาเหตุที่กล่าวมา ล้วนแต่ส่งผลทำให้ชุมชนเกิดความยากจนและขาดการมีส่วนร่วมในการกำหนด สร้างทางเลือกในการดำรงชีวิตของตนเอง จึงนำมาสู่การรวมกลุ่มของประชาชนในพื้นที่ตำบลชมพู ในนาม เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชมพู ในปี 2540 เพื่อวัตถุประสงค์ในการดำเนินการกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ พัฒนาระบบการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำตลอดจนการส่งเสริมการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีของสมาชิก

โดยปัจจุบันสมาชิกชุมชนได้พยายามร่วมกันแก้ไขปัญหาโดยพยายามฟื้นฟูทรัพยากรอนุรักษ์ป่าต้นน้ำและพยายามศึกษาถึงผลกระทบจากปัญหาดังกล่าวและร่วมมือกับทุกฝ่ายศึกษาข้อมูลที่เป็นทางเลือกในการจัดการทรัพยากรน้ำ ทรัพยากรป่าไม้ ให้เกิดการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนเป็นธรรมต่อทุกฝ่าย

ในการศึกษาครั้งนี้ทางเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชมพู จึงมีคำถามวิจัยหลักคือ **ชุมชนจะมีกระบวนการในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพูและสามารถแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำและปัญหาน้ำท่วมได้อย่างไร โดยเน้นการจัดการที่เหมาะสมสอดคล้องต่อสภาพภูมินิเวศและเป็นทางเลือกใหม่อย่างไร**

1.2 วัตถุประสงค์

1.2.1 เพื่อศึกษาถึงรูปแบบ ลักษณะการใช้ทรัพยากรน้ำและทรัพยากรป่าไม้ และการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรของชุมชนในเขตลุ่มน้ำคลองชมพู

1.2.2 เพื่อศึกษาถึงผลกระทบการพัฒนา การจัดการทรัพยากรโดยภาครัฐ หรือ โครงการพัฒนาในพื้นที่ลุ่มน้ำชมพูจะมีการส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างไรบ้าง

1.2.3 เพื่อศึกษาถึงเงื่อนไขในการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำและทรัพยากรป่าไม้เพื่อนำสู่การจัดทำแผนการจัดการในระดับชุมชนและข้อเสนอแนะทางเลือกที่สอดคล้องต่อความต้องการและการแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติในเขตลุ่มน้ำคลองชมพู

1.3 ประเด็นในการศึกษา

1.3.1 ศึกษา/รวบรวมข้อมูลสภาพกายภาพ/สภาพสังคม/วัฒนธรรม/ประวัติศาสตร์ของชุมชน /สภาพภูมิศาสตร์

1.3.2 ศึกษาข้อมูล/ประเมินฐานทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ลุ่มน้ำ/การพึ่งพิง การใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรของชุมชนรวมทั้งภูมิปัญญา กฎ กติกา จารีตของชุมชน ในการใช้ประโยชน์

1.3.3 ศึกษาข้อมูล/ประเมินฐานทรัพยากรน้ำในพื้นที่ ลำน้ำสาขา/ระบบนิเวศในลำน้ำ / ข้อมูลปริมาณน้ำ/คุณภาพน้ำ/การพึ่งพิง การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำของชุมชนรวมทั้งภูมิปัญญา กฎ กติกา จารีตของชุมชน ในการใช้ประโยชน์

1.3.4 วิเคราะห์ สังเคราะห์ /สภาพปัญหา สภาพทางกายภาพ ทรัพยากรป่าไม้ ปริมาณน้ำ คุณภาพน้ำ การจัดการน้ำ/ขอบเขตลุ่มน้ำสภาพปัญหา สังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์

1.3.4 ศึกษาถึงกระบวนการการมีส่วนร่วมของชุมชนที่สามารถแก้ไขปัญหาและการจัดการทรัพยากรให้สอดคล้องเหมาะสมต่อสภาพท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

1.4 ขอบเขตพื้นที่การวิจัย

ทางคณะนักวิจัยชุมชนและเครือข่ายฯ ได้กำหนดพื้นที่ดำเนินโครงการวิจัยอยู่ในส่วนพื้นที่ต้นน้ำของลุ่มน้ำคลองชมพู โดยประกอบด้วยพื้นที่ 8 หมู่บ้าน ในตำบลชมพู อ.เนินมะปราง จ.พิษณุโลก ดังนี้

หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	จำนวนประชากร (คน)
1	ชมพูใต้	ชมพู	1,355
3	ชมพูเหนือ	ชมพู	2,182
4	ชำร้าง	ชมพู	1,082
5	ปลวกงาม	ชมพู	1,177
6	หนองหญ้าปล้อง	ชมพู	1,094
12	เนินคล้อ	ชมพู	351
14	หนองทัพเรือ	ชมพู	206
15	ชำร้างใต้	ชมพู	936
รวมประชากรในพื้นที่ดำเนินการศึกษา 8 หมู่บ้าน			8,383

ที่มา: แผนพัฒนาสามปี องค์การบริหารส่วนตำบลชมพู ปี 2549-2551

โดยทั้งนี้ประชากรในพื้นที่ดำเนินการโครงการวิจัยครอบคลุมประชากรที่ได้ดำเนินการจดทะเบียนสภาพปัญหาสังคมและความยากจนเชิงบูรณาการ ในพื้นที่ตำบลชมพู ดังนี้

หมู่ที่	บ้าน	ที่ดิน	หนี้สิน	ที่อยู่อาศัย	นักเรียน	ถูกหลอกลวง	การเงิน	อาชีพ	เรื้อรัง	ผิดกฎหมาย	อื่นๆ	รวม
1	ชมพูใต้	196	84	24	2	2	40	4	-	5	12	369
3	ชมพูเหนือ	367	116	45	2	1	22	2	1	2	16	574
4	ชำร้าง	193	30	11	3	1	3	-	-	-	2	243
5	ปลวกง่าม	179	83	13	1	3	6	3	-	-	3	291
6	หนองหญ้าปล้อง	176	93	18	-	-	6	1	-	-	7	301
12	เนินคล้อ	54	17	10	-	-	3	-	-	-	2	86
14	หนองทัพเรือ	44	13	3	1	-	3	-	1	-	-	65
15	ชำร้างใต้	139	28	13	-	2	3	1	-	-	3	189
รวม		1,348	464	137	9	9	86	11	2	7	45	2,118

ที่มา: ข้อมูลจากคู่มือทะเบียนแก้ไขปัญหาสังคมและความยากจนเชิงบูรณาการ ตำบลชมพู

โดยทั้งนี้ ทางคณะทำงานวิจัย ได้กำหนดให้พื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งประกอบด้วยหมู่บ้านชมพูหมู่ที่ 1 และบ้านชมพู หมู่ที่ 3 เป็นพื้นที่ดำเนินการวิจัยหลัก ในการดำเนินการศึกษาข้อมูลและเป็นกลุ่มประชากรหลักในการศึกษา

1.5 ระยะเวลาดำเนินการ

1ปี (ระหว่างวันที่ 1 มิถุนายน 2548 – วันที่ 31 พฤษภาคม 2549)

1.6 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1.6.1 ชุมชนมีการสรุปองค์ความรู้ในการจัดการน้ำของชุมชน ซึ่งสามารถนำมาปรับใช้ในการวางแผนการจัดการน้ำให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

1.6.2 ชุมชนเห็นความสำคัญและตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้ น้ำ ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในปัจจุบัน

1.6.3 ชุมชนได้รับข้อมูลผลกระทบการใช้ประโยชน์จากการสร้างอ่างเก็บน้ำคลองชมพู และการสรุปบทเรียนการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ซึ่งจะเป็นบทเรียนและข้อมูลในการวางแผนงานการใช้ประโยชน์ของชุมชนในอนาคต

1.6.4 สมาชิกชุมชน/ผู้นำชุมชน มีแนวทาง วิธีการ แผนงานในการจัดการทรัพยากรชุมชนที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่โดยกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์และคนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการกำหนด

บทที่ 1

แนวคิดในการทำวิจัย

กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งศึกษาและปฏิบัติการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำและการจัดการทรัพยากรแบบมีส่วนร่วมโดยชุมชน แนวคิดที่ทีมวิจัยใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจกับโครงสร้างและปรากฏการณ์ด้านต่าง ๆ คือ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง (resource mobilization theory & political approach) แนวคิดที่ว่าด้วยระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ และแนวคิดการจัดการป่า ซึ่งแต่ละแนวคิดมีรายละเอียดดังนี้

1.1 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เกิดขึ้นในสังคมไทยราวทศวรรษ 2520 เป็นแนวคิดที่เสนอโดยนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการจำนวนหนึ่งที่ได้มีประสบการณ์ในการพัฒนาชนบทมายาวนาน และสรุปประสบการณ์ยกระดับขึ้นเป็นแนวคิด ซึ่งเป็นกระแสแนวคิดหลักขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยมาจนถึงปัจจุบัน ในช่วงเริ่มแรกนั้นปรากฏชื่อนักคิดนักปฏิบัติ เช่น บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร แห่งสภาคาทอลิกแห่งประเทศไทย บำรุง บุญปัญญา อภิชาติ ทองอยู่ ฯลฯ

กล่าวได้ว่า กระแสความคิดและความเคลื่อนไหวสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการก่อรูปของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน คือ (1) กระเพื่อมมาจากการเปลี่ยนแปลง การอธิบายคำสอนของศาสนาคริสต์ จากการประชุมวาติกันที่ 2 (2505 – 2508) พระสังฆราชทั่วโลกได้สร้างข้อตกลงใหม่ ในการอธิบายศาสนาว่า ศาสนจักรต้องเกี่ยวพันกับโลกนี้ รับรู้แก้ไขปัญหาของมนุษย์ การยอมรับฐานะของความเชื่อและวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยไม่จำเป็นต้องประกาศตนเป็นคริสต์ศาสนิกชน และศาสนจักรต้องเป็นผู้รับใช้มิใช่ผู้อื่นมารับใช้ ความเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลให้นักบวชชายหญิงเข้าไปมีบทบาทเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมในหลายภูมิภาครวมทั้งประเทศไทย ปรากฏการณ์ที่ (2) คือ การเพิ่มความช่วยเหลือจากทางสากลต่อองค์กรพัฒนาเอกชนและ (3) ความตื่นตัวของปัญญาชนและนักเคลื่อนไหวทางสังคมในประเทศไทย จากยุคประชาธิปไตยหลัง 14 ตุลาคม 2516 จนถึงช่วงความเปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์สังคมนิยมในสังคมไทย และจากการตระหนักถึงการคุกคามอย่างรุนแรงของทุนนิยมต่อชุมชนหมู่บ้าน ขณะที่เห็นว่าชุมชนหมู่บ้านยังมีวัฒนธรรมที่เข้มแข็งอยู่ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2547)

ขณะที่นักพัฒนาองค์กรเอกชน เคลื่อนไหวแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนท่ามกลางการปฏิบัติในพื้นที่ ก็มีนักวิชาการได้เป็นแรงหนุนเสริมในการค้นคว้า พัฒนาทางทฤษฎีอย่างต่อเนื่องมาเป็นลำดับ โดยเฉพาะจากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจจากนักพัฒนาและชาวบ้าน ได้ทำการวิจัยเพิ่มความชัดเจนของแนวคิดนี้ในมิติต่าง ๆ เช่น มิติประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจการเมือง และมิติความเป็นสากล

สาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน คือ

(1) **ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ว** วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็น “คน” และแก่ “ชุมชน” ที่มีความผสมกลมกลืน วัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด จะใช้ประโยชน์ได้เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน **(นิพนธ์ เทียนวิหาร, อ้างในฉัตรทิพย์, 2542)**

(2) **ชุมชนมีสถานะเป็นสถาบันหนึ่ง** ที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องในประวัติศาสตร์อันยาวนาน มีโครงสร้าง กลไกภายในเป็นระบบ ๆ หนึ่งของตัวเอง เป็นรูปแบบสังคมที่มีอายุยืนนาน ไม่ว่าธรรมชาติข้างนอกจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ความเป็นหมู่บ้านหรือเป็นชุมชนก็คงทนมาเป็นเวลาหลาย ๆ ร้อยปี ลักษณะเช่นนี้ คือ ความเป็นสังคมในตัวของมันเอง แสดงถึงความเป็นสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมที่เป็นอิสระ **(บำรุง บุญปัญญา, 2527)** มีแบบแผนระบบการผลิต ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบสุขภาพ ระบบความรู้ ระบบการเรียนรู้ศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของตนเอง

วัฒนธรรมชุมชนไทยเป็นวัฒนธรรมที่มีอาณาเขตครอบคลุมกว้างขวาง เป็นวัฒนธรรมกลางที่ชุมชนต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ตอนบนมีร่วมกัน ถือเป็นวัฒนธรรมนานาชาติที่ชุมชนหมู่บ้านชาติต่าง ๆ ใช้ร่วมกันอย่างสมัครใจ ถือเป็นวัฒนธรรมร่วม **(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2546)**

(3) **ทางด้านเศรษฐกิจชุมชน** มีระบบเศรษฐกิจระบบหนึ่งของตัวเอง มีครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพได้ และชุมชนอยู่รอด และผลิตซ้ำตัวเองได้ ผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองแม้อาจผลิตเพื่อขายก็เพื่อให้ได้เงินมาเลี้ยงครอบครัวไม่ใช่ให้มีกำไรสูงสุดให้ร่ำรวย ใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวตัวเองเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตรเป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่าง ๆ ของระบบจัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต **(ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ, 2546)** สำนักวัฒนธรรมชุมชนยังพบอีกว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่คู่กับระบบทุนนิยมในปัจจุบัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตใหญ่กว่าระบบทุน

ลักษณะการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบทุนนิยมเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้า ด้วยปัจจัย 3 ประการ คือ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในอดีต, ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคงและลักษณะพิเศษของรัฐและทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเหมือนในประเศยุโรป (ในปัจจุบันปัจจัยที่ 1 และปัจจัยที่ 3 อาจลดลง)

(4) **ทางด้านสังคมการเมือง** ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันผ่านระบบเครือญาติ มีการปกครองและการจัดการความสงบเรียบร้อยภายในโดยระบบอาวุโส มีผู้นำที่มีบารมีได้รับการเคารพยกย่องในชุมชน สมาชิกชุมชนมีความผูกพันกลมเกลียวเพราะมีความเคารพนับถือในผีบรรพบุรุษเดียวกันและเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่คอยเป็นสิ่กควบคุมพฤติกรรมของคน ก่อให้เกิด

กฎเกณฑ์ข้อห้ามให้ความชอบธรรมแก่การดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างมีระเบียบแบบแผน รวมทั้งคติทางศาสนาพุทธ พราหมณ์ที่เข้ามาผสมกลมกลืนในวิถีความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณีของชุมชน สิ่งเหล่านี้หล่อหลอมให้สมาชิกชุมชนอยู่ร่วมกันด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือเกื้อกูลและประนีประนอม เมื่อเกิดความแตกแยกขัดแย้งก็จะมีกลไกภายในในการไกล่เกลี่ยตัดสิน คือ ระบบว่าความโดยผู้อาวุโสและเครือญาติ

(5) **ชุมชนกับสังคมภายนอก** ชุมชนมิได้ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยวมีการเชื่อมโยงแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นในท้องถิ่นเดียวกันในลักษณะ “เครือข่าย” และมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐและทุนมาทุกยุคทุกสมัย การรุกคืบเข้ามาของระบบทุนนิยมและอำนาจรัฐราชการนั้นได้เข้ามาในลักษณะครอบงำ บั่นทอนการดำรงอยู่ของชุมชนทำลายระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพิงตลาด มีการทำลายล้างผลาญทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานดำรงชีวิตของชาวชุมชนให้เสื่อมโทรมลง ทำลายโครงสร้างการปกครองดูแลตนเองของชุมชนให้ขึ้นต่อการปกครองของรัฐและระบบราชการ ทางด้านสังคมวัฒนธรรมเกิดวัฒนธรรมบริโภคนิยม คุณค่าทางวัฒนธรรมที่ฝังามในแบบแผนการดำเนินชีวิตถูกทำลายลง ถูกแทนที่ด้วยค่านิยมตัวใครตัวมัน แก่งแย่งชิงดี เอารัดเอาเปรียบ กอบโกยกำไร ความยกย่องนับถือคนดีถูกแทนที่ด้วยการนับถือเชื่อฟังคนรวย ฯลฯ สำนักวัฒนธรรมชุมชนเห็นว่าการใช้ “ความเจริญ” ตามแนวสังคมตะวันตกมาเป็นแบบแผนชี้นำการพัฒนาประเทศเป็นความผิดพลาดอย่างยิ่ง เพราะเป็นการทำลายชุมชน ทำลายความดีงามในอดีตมากกว่าจะเป็นการพัฒนาให้สิ่งดีงามในอดีตเจริญงอกงามยิ่งขึ้น (ยุกติ มุกดาวิจิตร , 2548)

(6) **ทางเลือกการพัฒนา แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน** เชื่อว่าแม้ฐานเศรษฐกิจของชุมชนและทรัพยากรจะถูกทำลายเสียหายลงไปบ้างแต่ “จิตสำนึก” หรือ “พลังทางวัฒนธรรม” นั้นยังคงอยู่สามารถสร้างความเข้มแข็งของชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ เพียงแต่รูปแบบภายนอกอาจแตกต่างไปจากเดิม ซึ่งมีการเสนอหลักคิดและทางเลือกดังนี้

6.1) การพัฒนาต้องรื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิมที่ชุมชนมีมาประยุกต์สร้างสรรค์ทางเลือกขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน ไม่ใช่การถอยหลังไปสู่สังคมเก่าในอดีตซึ่งเป็นไปไม่ได้ ต้องสร้างแบบแผนการผลิตและแบบแผนการดำรงชีวิตขึ้นมาใหม่ภายใต้คุณค่าที่ฝังามแบบดั้งเดิม (เสรี พงศ์พิศ , 2534 อ้างใน ยุกติ มุกดาวิจิตร, 2548) เช่น การตั้งกองทุนหมู่บ้าน ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ เหล่านี้คือคุณค่าแห่งการสร้างหลักประกันความมั่นคงร่วมกันหรือสวัสดิการของชุมชน

6.2) การพัฒนาต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมชุมชน นักพัฒนาและปัญญาชนของชุมชนควรร่วมกับชาวบ้านวิเคราะห์ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของชุมชน ทำให้ชาวบ้านตื่นและรับรู้เอกลักษณ์และคุณค่าของตัวเอง ค้นพบจิตสำนึกอิสระของชุมชน เห็นคุณค่าของการรวมตัวเป็นชุมชน เห็นภัยจากการครอบงำจากวัฒนธรรมภายนอกที่เอารัดเอาเปรียบ (นิพนธ์ เทียนวิหาร , อ้างใน ฉัตรทิพย์ , 2546) กระบวนการนี้จะทำให้เกิดอุดมการณ์ต่อสู้ที่มีพลัง

6.3) ทางด้านการผลิตนั้นควรอยู่บนหลักการ “ผลิตเพื่อให้ทุกคนมีกินมีใช้ แล้วค่อยเอาส่วนที่เหลือส่งออก (ขาย)” (บำรุง บุญปัญญา, 2527) จากนั้นก็มีการพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมภายในประเทศ, เน้นใช้ทรัพยากรท้องถิ่น, การค้าขายแลกเปลี่ยนภายใน, เทคโนโลยีที่กำกับเองได้, พัฒนาคุณภาพประชากร, เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายท้องถิ่น จนถึงระดับชาติ หลักการนี้ถูกพัฒนามาอธิบายการสร้างทางเลือกการพัฒนาด้านเกษตรกรรมยั่งยืน และอาชีพทางเลือกอื่น ๆ หลายด้านในเวลาต่อมา

6.4) ข้อเสนอทางเลือกสำหรับสังคมไทย สำนักวัฒนธรรมชุมชนได้พัฒนาระดับข้อเสนอสำคัญ คือ

6.4.1) การพัฒนาด้านวัฒนธรรมและยกระดับสถาบันวัฒนธรรมชุมชนเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ เพราะ “ระบบชุมชน” ยังดำรงอยู่เป็นระบบใหญ่ที่สุดของประเทศ (ฉัตรทิพย์, 2547)

6.4.2) การประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนควบคู่กับเศรษฐกิจทุนนิยม ประกอบขึ้นเป็นระบบเศรษฐกิจแห่งชาติเป็น “เศรษฐกิจสองระบบ” (ฉัตรทิพย์และคณะ, 2546)

6.4.3) การกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นมาสู่ “องค์กรบริหารของเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น” (ฉัตรทิพย์, 2547) หรือคืนอำนาจการตัดสินใจและการดำเนินชีวิตให้แก่ชาวบ้านนั่นเอง

จุดเด่นของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนคือ การเปิดให้เห็นชีวิตชุมชนชาวนาเห็นความเป็นตัวของตัวเองของวิถีชาวนา และการให้ความสำคัญกับพลังของการพึ่งตนเอง, พึ่งพาอาศัยและพลังด้านจริยธรรมของชุมชนชาวนา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ยึดโยงและชี้นำให้คนอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนด้วยคุณธรรมความดีงาม และเป็น “แก่นแกน” เป็นคุณค่าแท้จริงของสังคมไทย และแนวทางการพัฒนาที่สำนักวัฒนธรรมชุมชนเสนอถือว่าเป็น “เส้นทางที่เป็นไท” เป็นการพัฒนาจากเบื้องในสู่ความเป็นธรรม ยั่งยืนและมีศักดิ์ศรี

“ลักษณะตัวตนของชาวนาและการดำรงอยู่ของพวกเขาเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานอันชอบธรรมของมนุษย์ ชาวนามีสิทธิสมบูรณ์ที่จะดำรงอยู่ในสังคม แม้วิถีชีวิตจะมีแบบแผนรูปแบบและเนื้อหาแตกต่างไปจากกลุ่มคนที่ดำรงอยู่นอกโลกของชาวนา” (ฉัตรทิพย์และคณะ, 2541)

และคงปฏิเสธไม่ได้ว่าชุมชนชาวนาในชนบทในยุคสมัยของเราและในอนาคตอีกยาวนาน ยังคงมีบทบาทของความเป็นสังคมพื้นฐาน แหล่งพึ่งพิงอิงอาศัยของผู้คนซึ่งเป็น “สัตว์สังคม”

การอาศัยแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนในการวิจัยครั้งนี้จึงเหมาะสมที่จะใช้เป็นทิศทางและกระบวนการมองทบทวนหาต้นทุนอันเป็นรากเหง้าของชุมชน เป็นพลังทางวัฒนธรรมที่แฝงฝังหรือถูกกดทับอยู่ภายใต้การพัฒนาแบบทุนนิยมและภายใต้การฉาบแต่งด้วยอำนาจการเมืองประชาธิปไตยตัวแทนและระบบราชการ

อย่างไรก็ดี แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนอาจมีข้อจำกัดอีกมากมายที่จะอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมอีกหลายมิติ เช่น การอธิบายความขัดแย้งที่ดำรงอยู่ในระดับชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอก โดยเฉพาะความขัดแย้งด้านการจัดการ – แย่งชิงทรัพยากรที่รุนแรงในปัจจุบัน, ด้านการสร้างนวัตกรรมและการเคลื่อนไหวทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในยุคใหม่ ที่จำเป็นต้องขยายขอบข่าย เครือข่ายความร่วมมือ เครือข่ายการเรียนรู้ เครือข่ายการผลิต เครือข่ายการลงทุน เครือข่ายการตลาด ในรูปแบบใหม่ขึ้นมา (ยศ สันตีสัมบัติ, 2539) หรือการทำ “ธุรกิจชุมชน” โดยเริ่มจากความพร้อมของชุมชนแล้วอาศัยการดำเนินร่วมกันกับภาคส่วนอื่น ๆ ในลักษณะประสานประโยชน์ (ณรงค์ เพชรประเสริฐ, อังในฉัตรทิพย์ และคณะ, 2541) เหล่านี้ เราเห็น “แรงดึงดูด” สำคัญที่แนวคิด ประสบการณ์ด้านต่าง ๆ เหล่านี้จักเกิด “บูรณาการ” ให้เกิดแนวคิดทฤษฎีและอุดมการณ์อันทรงพลังในอนาคต

1.2 สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร (resource mobilization theory และกระบวนการทางการเมือง (Political process approach)

แนวคิดทฤษฎีนี้ก่อเกิดจากการศึกษาประสบการณ์การต่อสู้เคลื่อนไหวของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในสังคมตะวันตกในช่วงระยะเวลา 2 ศตวรรษที่ผ่านมา โดยงานเขียนต่าง ๆ ปรากฏขึ้นในรอบ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา สำนักทฤษฎีนี้ได้เจาะจงศึกษาถึงกระบวนการ “การสร้างอำนาจ” ของ “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อยู่นอกวงขอบของระบบการเมืองปกติ เป็นผู้ขาดสิทธิทางการเมืองและไม่สามารถใช้ช่องทางหรือกลไกทางการเมืองที่มีอยู่ในการผลักดันการแก้ไขปัญหาของตนได้ กลุ่มผู้ไร้อำนาจจึงต้องสร้างช่องทางของตนเองในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบาย โดยการคัดค้านนวัตกรรมหรือยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อสังคม สร้างมติมหาชนผ่านสื่อมวลชน สร้างพันธมิตรทางการเมือง ดึงคนชั้นกลางให้เข้ามาร่วมกดดันรัฐบาล เพื่อนำสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาตามเป้าหมายและข้อเรียกร้องของกลุ่ม

ขบวนการทางสังคมของผู้ไร้อำนาจจึงมีการคัดค้านยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวขึ้นอย่างหลากหลาย ซึ่งมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การ “ข้ามผ่าน” ช่องทางการเมืองปกติ สร้างสิ่งท้าทายและดึงดูดความสนใจเชิงลบต่อระบบปกติเพื่อตนจะสามารถเข้าไปต่อรองทางอำนาจได้ เข้าไป “ขัดขวาง ทำลาย” ระบบปกติของสังคม เป็นการแสดงออกทาง “สัญลักษณ์” มากกว่าจะมุ่งให้เกิดความรุนแรง แต่ความรุนแรงก็อาจเกิดขึ้นได้ถ้าขบวนการถูกผลักไปอยู่ในบริบทที่ไม่มีทางเลือก เช่น โดนปราบปรามจากรัฐ เรียกการแสดงออกทางการเมืองตามแนวทางนี้กันว่า “การเคลื่อนไหวประท้วง” จำแนกออกเป็น 3 แบบใหญ่ ๆ คือ (1) ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ (2) ยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง และ (3) ยุทธวิธีตามช่องทางระบบการเมืองปกติ

(1) **ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ** มุ่งเรียกร้องความเข้าใจและเห็นอกเห็นใจ และตั้งคำถามถึงความชอบธรรมที่ดำรงอยู่ อาจเป็นการเคลื่อนไหวในกรอบกฎหมาย หรือ การ “ดื้อแพ่ง” ต่อกฎหมาย เป็นปฏิบัติการไร้ความรุนแรง

(1.1) **การดื้อแพ่ง** เป็นการจงใจฝ่าฝืนกฎหมายด้วยสันติวิธีเป็นการแสดง “สิทธิที่จะไม่เชื่อฟังรัฐ” ของประชาชน เรียกร้องความเข้าใจและแสดงเหตุผลให้เห็นว่า “ประชาธิปไตยเป็นหรือมีมากกว่ากฎหมาย” เป็นการเรียกร้องให้สร้าง “สิทธิ” ใหม่ ๆ และการแก้ไขกฎหมาย กระบวนการการดื้อแพ่งเป็นการปลุกจิตสำนึกและมโนธรรมสำนึกของคนในสังคมให้ตระหนักในความยุติธรรมของกฎหมาย และผู้กระทำความผิดรับการลงโทษตามกฎหมายจากการกระทำนั้น ๆ เช่น การปิ่นทำเนียบรัฐบาล หรือการยึดหัวงานเขื่อนของสมัชชาคนจน เป็นต้น

(1.2) **การบอยคอต** เป็นการกระทำที่ไม่ผิดหรือละเมิดกฎหมายแต่เป็นการต้องแลกด้วยความทุกข์ ความสูญเสียความสับสนวุ่นวายของผู้กระทำการเอง การแสดงออกโดยการบอยคอตจะไปกระทบผลประโยชน์หรือไปลดความชอบธรรมของผู้มีอำนาจ เงื่อนไขสำคัญของยุทธวิธีนี้ก็คือ ผู้กระทำต้องสามารถระดมความร่วมมือให้ได้มาก จนสามารถเปลี่ยนดุลอำนาจต่อรองได้จริง

(1.3) **การนั่งประท้วง** คือ รูปแบบที่บุกเข้าไปนั่งประท้วงในสถานที่เฉพาะซึ่งมักจะเป็นที่หวงห้ามสำหรับผู้กระทำการ เช่น การบุกเข้าไปนั่งในสถานที่ราชการ ห้องทำงานของผู้มีอำนาจทางการเมือง การปิดถนน การปิดล้อมสถานที่ทำงาน และการชุมนุมโดยสงบ ทั้งนี้เพื่อต่อรองให้มีการเจรจา

ปัจจัยสำคัญในการใช้ยุทธวิธี “การขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ” ก็คือ ความเอาใจจริงเอาใจและมีวินัยของผู้เข้าร่วม และความสามารถในการป้องกันการแทรกแซงบั่นทอนจากฝ่ายรัฐ วิธีเหล่านี้มีความละเอียดอ่อนและอาจนำไปสู่ความรุนแรงได้ถ้ารัฐได้ตอบด้วยการปราบปราม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางการเมืองด้วย

(2) **ยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง** ลักษณะของยุทธวิธี คือ การทำให้เกิดการบาดเจ็บล้มตายและความเสียหายด้านทรัพย์สิน มุ่งทำให้เกิด “ความไร้ระเบียบ” ของสังคม ผู้เลือกใช้วิธีนี้เพราะเห็นว่าสามารถสร้าง “ความเป็นข่าว” ดึงดูดความสนใจ มีความน่าสะพรึงกลัว เป็นวิธีที่คนกลุ่มเล็ก ๆ ทำได้ง่ายไม่ต้องการบริหารจัดการ หรือการระดมการจัดตั้งเหมือนวิธีอื่น ในสังคมประชาธิปไตยปัจจุบันวิธีรุนแรงจะถูกนำมาใช้น้อยกว่าวิธีไร้ความรุนแรง เพราะวิธีนี้จะไม่สามารถเรียกร้องความเห็นใจจากสังคม สูญเสียพันธมิตรและรัฐสามารถอ้างความชอบธรรมในการปราบปราม มองอย่างมีเหตุผล การใช้ความรุนแรงมักเกิดในสังคมที่เป็นเผด็จการ คนไม่สามารถมีส่วนร่วมหรือแสดงออกทางการเมืองจนไม่มีทางเลือก นอกจากการใช้ความรุนแรง

(3) **ยุทธวิธีตามช่องทางระบบการเมืองปกติ** เป็นวิธีการที่อาศัยเคลื่อนไหวผ่านทางตัวแทน กลไกปกติ เช่น นักการเมือง ข้าราชการ และตามสิทธิที่กฎหมายรับรอง เช่น การติดต่อร้องเรียนกับเจ้าหน้าที่รัฐ การจัดสัมมนา การเดินขบวนรณรงค์ การนัดหยุดงาน เป็น

วิธีการที่ไม่ต้องการการทุ่มเทจริงจังเหมือนวิธีอื่น อาจสามารถระดมผู้เข้าร่วมได้มาก สะท้อนข้อเรียกร้องได้ระดับหนึ่ง แต่ขาดพลังแห่งการทำลายต่อระบบปกติ

การเคลื่อนไหวด้วยยุทธวิธีเหล่านี้จะประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลว สำนักทฤษฎีนี้มีการค้นคว้าและสร้างข้อถกเถียงเกี่ยวกับ “เงื่อนไขปัจจัย” ที่สำคัญไว้หลายประการ ซึ่งเราอาจนำมาใช้ในการพิจารณาในงานวิจัยนี้ได้โดยการพิจารณาบริบทสภาพบรรยากาศทางการเมืองที่สอดคล้องต้องกันเป็นฐานคิด แยกแยะได้ดังนี้

(1) ปัจจัยด้านการจัดองค์กร การศึกษากลุ่มและขบวนการในประเทศอเมริกา 53 กลุ่ม ระหว่าง ค.ศ. 1800 – 1945 มีการกำหนดปัจจัยด้านองค์กรที่จะนำไปสู่ความสำเร็จหรือล้มเหลว ดังนี้

- กลุ่มที่มีความต้องการหรือจุดหมายเดียวประสบความสำเร็จกว่ากลุ่มที่มีจุดหมายหลากหลาย
- กลุ่มเคลื่อนไหวที่มีสมาชิกกระจายมีแนวโน้มประสบความสำเร็จล้มเหลว
- มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญระหว่างลักษณะองค์กรที่มีจุดหมายเดียวกับองค์กรนี้ มีจุดหมายหลากหลาย
- กลุ่มที่ประสบความสำเร็จ คือ กลุ่มที่สามารถแก้ปัญหา “ผู้รับประโยชน์ฟรีแต่ไม่จ่าย” โดยการสร้าง “สมานฉันท์” ในมวลสมาชิกด้วยอาศัยแรงกระตุ้นส่วนปัจเจกบุคคลและการให้คุณให้โทษอย่างเหมาะสม
- กลุ่มที่ใช้ความรุนแรงจะประสบความสำเร็จมากกว่า
- องค์กรที่มีลักษณะเป็นแบบระบบราชการมีลักษณะแบบวิชาชีพ และมีลักษณะรวมศูนย์อำนาจมักจะประสบความสำเร็จมากกว่า

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับปัจจัยด้านองค์กร

ลักษณะการจัดองค์กรแบบราชการหรือ “เป็นทางการ” นั้นฝ่ายหนึ่งเห็นว่าเป็นสิ่งดีเพราะสามารถระดมทรัพยากรและความร่วมมือได้มาก ระบบแบบแผนมีการบังคับบัญชาแจ่มแจ้งหน้าที่รับผิดชอบที่มีประสิทธิภาพมีระบบสื่อสารกับสมาชิกที่ดี มีเครดิตในสังคม ได้รับสิทธิหลายอย่างจากรัฐบาลโดยเฉพาะเงินอุดหนุนและการยกเว้นภาษี และสามารถดำรงขบวนการไว้ได้ยาวนาน และที่สำคัญฝ่ายนี้เห็นว่าความเป็นองค์กรเช่นนี้ยังสามารถใช้ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวแบบขัดขวาง ได้อย่างดี

อีกด้านหนึ่งเห็นว่า องค์กรแบบทางการและรวมศูนย์เป็นอุปสรรค และลดพลังศักยภาพของขบวนการเคลื่อนไหวแบบขัดขวางดีอย่างเต็มที่ ทำลายระบบปกติ อันเป็นธรรมชาติแหล่งที่มาของอำนาจของใคร่อำนาจ

เราเห็นว่า ปัจจัยและข้อสรุปเหล่านี้เกิดขึ้นในบริบทสังคมอเมริกา การนำไปใช้พิจารณาในบริบทสังคมไทยต้องคำนึงถึงความแตกต่าง อย่างไรก็ตามปัจจัยด้านการจัดองค์กรถือเป็นหัวใจสำคัญของการเคลื่อนไหวทางสังคม ข้อถกเถียงโต้แย้งข้างต้นก็เกิดขึ้นในทุก ๆ แห่ง และเป็นประเด็นหนึ่งในการสำรวจของงานวิจัยครั้งนี้ด้วย

(2) ปัจจัยด้านยุทธวิธีการเคลื่อนไหวประท้วง ประสิทธิภาพของแนวทางและวิธีการต่อสู้ ขึ้นอยู่กับปัจจัยเหล่านี้

- ความคิดสร้างสรรค์ของขบวนการที่จะพัฒนารูปแบบวิธีการใหม่ ๆ ในการเคลื่อนไหว
- ความสามารถของฝ่ายเผชิญหน้าที่จะปรับปรุงยุทธวิธีการตอบโต้
- โครงสร้างโอกาสทางการเมืองที่เป็นเผด็จการหรือเป็นประชาธิปไตย หรือสถานการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหวของผู้ไร้อำนาจ

(3) ปัจจัยด้านจุดหมายของขบวนการ จุดหมายของขบวนการหรือ “ข้อเรียกร้อง” ที่ต่างกันจะประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวต่างกัน จุดหมายและข้อเรียกร้องของขบวนการจะมีเหตุมีผลชอบธรรมหรือไม่ มีส่วนต่อการเข้าร่วมสนับสนุนของพันธมิตรและท่าทีของรัฐ และยังขึ้นกับท่าทีของขบวนการด้วยว่ามีลักษณะกีดกันหรือเปิดโอกาสให้พันธมิตรเข้าร่วมมากน้อยเพียงใด และท่าทีที่แข็งแกร่งต่อรัฐเกินไปหรือไม่

แนวทางและยุทธวิธีการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมนั้นมีลักษณะเป็นพลวัต รูปแบบการเคลื่อนไหวจะพลิกแพลงยกระดับปรับเปลี่ยนขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสำคัญ คือ สถานการณ์และท่าทีของรัฐเป็นสำคัญ สังคมที่ก้าวหน้ามีความเป็นประชาธิปไตย รัฐบาลใจกว้าง ขบวนการทางสังคมก็อาจใช้วิธีเคลื่อนไหวตามช่องทางปกติได้มาก ก็จะสามารถใช้ยุทธวิธีเคลื่อนไหวตามช่องทางปกติได้มาก แต่ถ้าสังคมเป็นเผด็จการก็มีแนวโน้มว่า การเคลื่อนไหวต้องใช้รูปแบบการขัดขวางทำลาย และถ้ามีการปราบปรามยุทธวิธีการเคลื่อนไหวก็อาจจะพัฒนาไปสู่ความรุนแรง

โดยสรุป ทฤษฎีนี้มีประโยชน์ในการวิเคราะห์ขบวนการประชาชนในประเทศโลกที่ 3 ในการศึกษาบริบททางการเมือง และผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจและพัฒนาการทางการเมือง แม้ว่าทฤษฎีสำนักนี้อาจจะไม่ลึกซึ้งนัก แต่ช่วยชี้ทางสู่การพัฒนาความคิดใหม่ ๆ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2542 อ้างใน ศิริพร โคตะวินท์ 2543)

1.3 แนวคิดการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

คำว่า “ทรัพยากร” (Resource) นั้นมิได้หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหมดที่ดำรงอยู่ในธรรมชาติหรือระบบนิเวศน์ แต่ในทางประวัติศาสตร์มนุษย์ได้นิยาม “ทรัพยากร” เป็นเพียง “องค์ประกอบต่าง ๆ ของธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ ป่า หรือสัตว์ป่า สิ่งเหล่านี้จะได้รับการพิจารณาว่าเป็น “ทรัพยากร” ก็ต่อเมื่อมันกลายมาเป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์ต่อมวลมนุษย์” (Gibbs and Bromley (1989 : 23) อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ , 2536)

ดังนั้นทรัพยากรจึงมีความหมายอย่างแคบ มิใช่ “สภาพแวดล้อม” หรือ “ระบบนิเวศน์” ที่หมายถึงสรรพสิ่งทั้งหมดที่เป็นองค์ประกอบของโลกใบนี้

การนิยามความหมายของทรัพยากรจึงเป็นเรื่องที่อยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมของมนุษย์อย่างแท้จริง ดังนั้นมนุษย์ที่มีโครงสร้างทางความคิดวัฒนธรรมที่ต่างกันก็จะให้คุณค่าความหมายต่อทรัพยากรที่ต่างกัน ในสังคมทุนนิยมที่ถือทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นสำคัญ และการผลิตสินค้าเพื่อมุ่งกำไรสูงสุด ความหมายทรัพยากรย่อมหมายถึงทรัพย์สินและเป็นปัจจัยการผลิตในกระบวนการผลิตที่มีมูลค่าใช้สอยซื้อขาย ป่าซึ่งมีมวลชีวิตอันซับซ้อนหลากหลายจึงถูกเรียกว่า “ป่าไม้” เพราะเล็งเห็นการใช้ประโยชน์จาก “ไม้” ซึ่งนำมาเป็นสินค้าเป็นสิ่งสำคัญ ขณะที่ชุมชนดั้งเดิมที่มีเศรษฐกิจยังชีพ ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เป็นฐานของการยังชีพเป็นแหล่งปัจจัย 4 และเป็นสมบัติร่วม ใช้ร่วมกันด้วยระบบสิทธิที่ยืดหยุ่น เป็นต้น

ทำไม “ทรัพยากร” เป็นสิ่งที่ต้อง “จัดการ” ?

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ล้วนอยู่บนฐานของการใช้ทรัพยากรของมนุษย์เพื่อตอบสนองการมีชีวิต

ความสามารถในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีไม่เท่ากันของมนุษย์, การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร, ความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากร เหล่านี้เป็นปัจจัยที่ผลักดันให้มนุษย์ได้สร้างชุดความคิดต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่ออธิบาย จำแนกแจกแจง แบ่งปันส่วนการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดบนโลกใบนี้ นี่เป็นที่มาที่เราต้องอภิปรายกันว่าทรัพยากรนั้นมีกี่ประเภท แต่ละประเภทมนุษย์คิดกับมันอย่างไร จัดการกับมันอย่างไร แบ่งปันส่วนกันอย่างไร

โดยทั่วไปเราแบ่งทรัพยากรออกเป็น 2 ประเภทตามหลักของเศรษฐศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และนิเวศวิทยา

1. ทรัพยากรที่ใช้แล้วหมดไป (Stock resource) หรือทรัพยากรประเภทสิ้นเปลือง หากนำใช้หมดในปัจจุบันก็อาจจะหาไม่ได้อีกในอนาคต เช่น ถ่านหิน น้ำมันดิบ และแร่ธาตุต่างๆ เป็นต้น

2. ทรัพยากรที่ใช้แล้วสามารถนำกลับมาใช้ใหม่ได้ (flow resource) หรือทรัพยากรหมุนเวียน เช่น แสงแดด น้ำ ป่า หุ่นยนต์ ฯลฯ ทรัพยากรเหล่านี้มีลักษณะซับซ้อนเปราะบาง วิธีการใช้ที่เกินขอบเขตที่ธรรมชาติจะสามารถสร้างทดแทนขึ้นมาใหม่ ก็จะส่งผลให้เกิดการเสื่อมโทรมสูญเสียความสมดุล และจะส่งผลร้ายต่อชีวิตมนุษย์โดยตรง

ความตระหนักในความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้ไปอย่างไร้การควบคุม และสิ่งที่เกิดขึ้นท่ามกลางการใช้ทรัพยากรของมนุษย์ก็คือ ความเหลื่อมล้ำและโอกาสที่ไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ผลักดันให้เกิดแนวความคิดในการจัดการทรัพยากรแบบต่าง ๆ ขึ้นมา ซึ่งกล่าวได้ว่ามี 2 ด้านใหญ่ ๆ คือ ด้านแบบแผนในการจัดการตัว “ทรัพยากร” และแบบแผนการจัดการทางสังคมซึ่งว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งก็คือเรื่อง “ระบบกรรมสิทธิ์” นั่นเอง

ระบบกรรมสิทธิ์ วรรณกรรมที่มีอิทธิพลต่อความคิดการจัดการทรัพยากรที่มักถูกอ้างถึงเป็นประจำ คือ “โศกนาฏกรรมของทรัพยากรส่วนร่วม” (the tragedy of the commons)

ของ Garrett Hardin ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี 1968 (2512) กล่าวถึงสถานการณ์ที่ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วส่งผลให้ความต้องการทรัพยากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ คนทุกคนมีความต้องการไม่มีที่สิ้นสุด เพราะธรรมชาติของมนุษย์มีความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวโดยธรรมชาติ จึงมุ่งเข้าครอบครองหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้ได้มากที่สุด ซึ่งเป็น “ทรัพยากรส่วนรวม” เขาสรุปว่า “เสรีภาพในการใช้ทรัพยากรของส่วนร่วมนำมาซึ่งความหายนะ” เขาไม่เชื่อว่า “สำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม” ของคนจะมีขึ้นได้เพียงพอต่อการจัดการให้ทรัพยากรยั่งยืนอยู่ได้ จึงควรสร้าง “ระบบการจัดการทรัพยากร” ขึ้นมาจากพื้นฐานความร่วมมือและการบังคับควบคุมโดยใช้กฎระเบียบที่ทุกคนตกลงร่วมกัน เพื่อการใช้ทรัพยากรเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน ควบคู่ไปกับการควบคุมจำนวนประชากร (G.Hardin 1968 อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์, 2536)

แนวความคิดนี้ มีอิทธิพลให้เกิดการคิดค้นแบบแผนการจัดการทรัพยากรแบบใช้อำนาจควบคุมขึ้นมาอย่างสำคัญ อย่างไรก็ตามก็มีความสับสนคลุ้มเคลือเกี่ยวกับ “ระบบสิทธิ์” โดยนำเอา “กรรมสิทธิ์ร่วม” (commons property) ไปปะปนกับ “สิทธิในทรัพยากรแบบเปิด” (open access resource) (กิงกร นรินทรกุล ณ อยุธยา (บก.), 2543)

ข้อโต้แย้งจากสำนักสิทธิชุมชน ก็คือ แนวความคิดของ Hardin ไม่ให้ความสนใจเกี่ยวกับ “ระบบสิทธิของชุมชน” ซึ่งดำรงอยู่จริง และแตกต่างกับระบบกรรมสิทธิ์แบบเปิด (open – access resource) ซึ่งมีลักษณะไร้กฎเกณฑ์ควบคุม ใครมีอ่าวสาวได้สาธาณา แต่ระบบสิทธิชุมชนนั้นเป็นระบบที่มีการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างมีกฎเกณฑ์ มีกฎข้อห้ามระเบียบของกลุ่มของชุมชนควบคุมอยู่ ไม่ใช่ระบบเปิดตามที่อ้าง

อนึ่ง เกี่ยวกับการถือครองหรือระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรมีการแบ่งแยกไว้ 4 ประเภท คือ

1. ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ (state property resource)
2. ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์เอกชน (private property resource)
3. ทรัพยากรที่เป็นสิทธิของชุมชน (common or communal property resource)
4. ทรัพยากรที่ไม่มีเจ้าของ (open – access resource)

(Wade, 1985 , 1987 ; Gibbs and Bromley, 1989 อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์, 2536)

ในงานวิจัยนี้ ให้ความสนใจกับการจัดการทรัพยากรที่มีระบบ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนซึ่งใช้แบบแผนของจารีตประเพณีดั้งเดิมของชุมชน ผสมผสานกับวิทยาการสมัยใหม่ ในการพิทักษ์ปกป้อง พื้นฟู สร้างสรรค์ระบบสิทธิชุมชนขึ้นมาให้สอดคล้องกับยุคสมัย และมีผลต่อ “ความยั่งยืน” ของทรัพยากรอย่างไร

ด้านแนวคิดเกี่ยวกับ “ความยั่งยืน” นั้น อาจศึกษาจากวาทกรรม “การพัฒนาอย่างยั่งยืน” ซึ่งแพร่หลายในประมาณปี 2530 ท่ามกลางความตื่นตัวต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ทวีความรุนแรงขึ้นทั่วโลก มีการเสนอรายงานเรื่อง “Our Common Future” ของคณะกรรมการระดับโลกเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของสหประชาชาติ ภายใต้การนำของนางโกร ฮาร์เล็ม บรันด์แลนด์

อดีตนายกรัฐมนตรีประเทศนอร์เวย์ รายงานนี้ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางจากวงวิชาการ รัฐบาล องค์กรพัฒนาเอกชน และนักเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมทั่วโลก ตลอดจนธนาคารโลก และองค์กรระหว่างประเทศอื่น ๆ และนำไปสู่วาระการประชุม สำหรับศตวรรษที่ 21 (Agenda 21) และการประชุมสุดยอดระดับโลกเรื่องโลก (earth summit) ในปี (2535) ที่ประเทศบราซิล

รายงานดังกล่าวให้นิยาม การพัฒนาที่ยั่งยืนว่า คือ “การพัฒนาที่ตอบสนองต่อความจำเป็นของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ปิดกั้นหรือปิดโอกาสการตอบสนองต่อความจำเป็นของคนรุ่นหลัง” รายงานดังกล่าวจึงเป็นเสมือนเป็นการหาจุดสมดุลระหว่าง 2 สิ่งที่ขัดแย้งกัน คือ “การพัฒนา” และ “การอนุรักษ์” เข้าด้วยกัน (กิงกร นรินทรกุล ณ อยุธยา , เล่มเดียวกัน)

แม้จะมีข้อโต้แย้งสำคัญในทางปฏิบัติว่า เป็นการสร้างความยั่งยืนแก่การ “พัฒนา” มากกว่าความยั่งยืนของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แต่แนวคิดดังกล่าวก็มีอิทธิพลต่อการนำไปใช้กำหนดนโยบายของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก รวมทั้งภาคส่วนอื่น ๆ ด้วย

“ความยั่งยืน” กลายเป็นคำหลักในการพัฒนาในรอบ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา มีการนำหลักการนี้ไปใช้ในการพัฒนาแนวคิดด้านต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย ทั้งด้านการจัดการทรัพยากรและการจัดการด้านระบบกรรมสิทธิ์ รวมทั้งความเป็นธรรมในสังคม

ในที่นี้และในงานวิจัยนี้ เราจะพิจารณาถึง “ระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวม” ซึ่งนำเสนอโดย Berkes and Favar ได้อธิบายบทบาท 5 ประการของการจัดการทรัพยากรส่วนรวม ซึ่งตามความเห็นของเรามิติเหล่านี้ได้ให้คุณค่ากับ “ความยั่งยืน” เป็นเรื่องสำคัญ โดยไม่ละเลยที่จะกล่าวถึง “ความยุติธรรมในสังคม”

1. การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทสำคัญต่อการยังชีพ ด้วยชุมชนชาวนาส่วนใหญ่มีวิถีการพึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการอยู่รอดเป็นสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นที่ดินเพื่อการเกษตร พืชพันธุ์เลี้ยงสัตว์ อาหาร น้ำ เชื้อเพลิง ฯลฯ ดังนั้นการจัดการทรัพยากรต้องมีประสิทธิภาพเพื่อที่จะสร้าง ปกป้องดูแลให้สิ่งเหล่านี้สามารถตอบสนองต่อการยังชีพของสมาชิกชุมชนได้อย่างแท้จริง

2. การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทในการเอื้อความยุติธรรมในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ โดยการสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ กลไก องค์กรหรือแนวปฏิบัติที่จะสร้างความยุติธรรมและแก้ไขความขัดแย้งในหมู่สมาชิกของชุมชน

3.การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทในฐานะที่เป็นวิถีการผลิต สะท้อนให้เห็น “วิถีการผลิต” ของสังคมนั้น ๆ ซึ่งประกอบไปด้วยแบบแผนทางด้านการผลิต ระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ของสังคมมนุษย์แต่ละแห่งแต่ละยุคสมัย

4. การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทในการอนุรักษ์ทรัพยากร ปกป้องการสูญเสียทรัพยากรสำคัญ ซึ่งเป็นฐานการดำรงชีวิตของชุมชนและมีคุณค่าต่อระบบนิเวศและอนุรักษ์ทรัพยากรซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการอยู่รอดของคนทั้งสังคม – โลก

5. การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทสำคัญต่อ “ความยั่งยืน” ของระบบนิเวศน์ ซึ่งมีคุณลักษณะสำคัญอยู่ที่การตอบสนองคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่ปิดโอกาสการตอบสนองต่อความจำเป็นของคนรุ่นหลัง (Berkes and Favar, 1989 ; อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์, 2536)

1.4 แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้

**“ครูบาอาจารย์สอนว่า สังคมแห่งอุดมการณ์ สังคมอุดมคติ
จักปรากฏขึ้นได้นั้น มนุษย์ทั้งหลายต้องดัดแปลง หล่อหลอม
ตนเองให้เกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง และลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง”
(บำรุง บุญปัญญา, 2548)**

ต้นทุนสำคัญของการพัฒนาสังคมไปสู่ความเป็นธรรม สู่ความยั่งยืน ตามเป้าหมายของแนวคิดต่าง ๆ ที่กล่าวถึงมาแล้วนั้นอยู่ที่ศักยภาพของชุมชนที่จะสร้าง “สมรรถนะ” ในการจัดการดูแลตนเอง มีภูมิคุ้มกันภายใน รู้เท่าทันภายนอกที่มากกระทบเกี่ยวข้องและรู้จักแสดงสิทธิของตนเอง

ศักยภาพของชุมชนจะเกิดมีขึ้นได้ หัวใจสำคัญนั้นอยู่ที่ “คน” ซึ่งมีความรู้ความสามารถและความดีความงาม พร้อมทั้งจะกระทำการทั้งต่อภายในชุมชนและแสดงออกต่อภายนอกเพื่อให้เกิดการพัฒนาสร้างสรรค์และการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นให้ลุล่วง

กระบวนการที่ทำให้คนถึงพร้อมด้วยความรู้ความสามารถ ความดีความงาม เรียกกันว่า “กระบวนการเรียนรู้”

“กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้” (พรพิไล เลิศวิชา, 2532 อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ ,2543)

ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ให้ความหมาย **“การเรียนรู้”** ว่าเป็นกระบวนการรับรู้ข่าวสารข้อมูล และประสบการณ์อันนำไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริงและการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์ (อ้างใน ศิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร, 2548 : 6)

ส่วน **“กระบวนการเรียนรู้”** หมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นเป็นตอน หรือการใช้วิธีการต่าง ๆ ที่ช่วยให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ (ทิศนา ขัมมณี, 2542 : 1)

ผลจากการเรียนรู้ ของคนทำให้เกิด 3 สิ่ง คือ หนึ่งการรู้จักตนเอง สองการเข้าใจเพื่อนมนุษย์ และสามเข้าใจความเป็นจริงที่ซับซ้อนและเป็นพลวัต (ประเวศ วะสี, 2548 : 68)

ดังนั้น **“สิ่งที่คนเราควรเรียนรู้”** จึงมี 3 อย่าง คือ หนึ่ง สิ่งที่อยู่ภายในตัวเรา สอง สิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเรา และสาม ความสัมพันธ์ระหว่างเราและสิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเรา (พระมหาสุทิตย์ อบอุ่น, 2548:71)

“การเรียนรู้” นั้นมีนัยยะของ “ความเปลี่ยนแปลง” เป็นสำคัญ ซึ่งอาจจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจเจกบุคคลแต่ละคนหรือเกิดขึ้นในกลุ่ม – ชุมชน เป็นการเรียนรู้ร่วมกัน

เป็นความเปลี่ยนแปลงจากการไม่รู้สู่การรู้

เป็นความเปลี่ยนแปลงจากสภาพมีปัญหาไปสู่สภาพที่จัดการได้

เป็นความเปลี่ยนแปลงจากความทุกข์ไปสู่ความสุข

ตามหลักในพุทธศาสนานั้น มองว่า ความสุขของมนุษย์นั้นเกิดจากการรู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องทั้งต่อตนเองและผู้อื่น การรู้จักดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง คือ การรู้จักคิดเป็น พูดเป็น ทำเป็น โดย “การคิดเป็น” หรือการคิดอย่างถูกต้องเป็นศูนย์กลางที่ทำหน้าที่บริหารการดำเนินชีวิตทั้งหมด กระบวนการคิดเป็นนั้นสามารถพัฒนาได้ฝึกฝนได้โดยใช้กระบวนการ “ไตรสิกขา” คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง ศีลสิกขา คือ การพัฒนาทางกาย วาจา อันเป็นการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ สมาธิสิกขา คือ การพัฒนาระดับจิตใจที่เป็นเรื่องของการรักษาอารมณ์และจิตใจ และปัญญาสิกขา คือ การศึกษาเกี่ยวกับเหตุผล ความรู้และฐานของอารมณ์ความคิด กระบวนการเหล่านี้ทำให้เกิด “สัมมาทิฐิ” คือ ความเห็นชอบ นำไปสู่การกระทำที่ดีงามสามารถดับทุกข์และแก้ปัญหาได้

ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเรียนรู้และสัมมาทิฐิมี 2 ด้าน คือ

1. **ปัจจัยภายนอก** หรือ ปรโตโฆสะ ได้แก่ การแนะนำ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถ่ายทอดจากกัลยาณมิตร เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อน ญาติ สื่อมวลชน

2. **ปัจจัยภายใน** หรือ โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดเป็น คิดถูก โดยแยกแยะมองให้เห็นความแตกต่างและความเป็นองค์รวม รู้จักแยกแยะและพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะตามหลักโยนิโสมนสิการ มีองค์ประกอบ 4 ส่วน คือ การคิดอย่างเข้าถึงความจริง, การคิดอย่างลำดับขั้นตอนไม่สับสน, การคิดอย่างมีเหตุผลและการคิดอย่างมีเป้าหมาย **(พระมหาสุทิตย, เล่มเดียวกัน : 29 – 31)**

ทิศนา ขัมมณี สรุป**ลักษณะของกระบวนการเรียนรู้**ไว้ดังนี้

1) การเรียนรู้เป็นกระบวนการทางสติปัญญาหรือกระบวนการทางสมอง ซึ่งบุคคลใช้ในการสร้างความเข้าใจ หรือการสร้างความหมายของสิ่งต่าง ๆ ให้แก่ตนเอง กระบวนการเรียนรู้จึงเป็น “การกระทำ” ของผู้เรียนรู้ มิใช่เพียงการรับข้อมูลและประสบการณ์เท่านั้น

2) การเรียนรู้เป็นงานเฉพาะตนหรือประสบการณ์ส่วนตัว ไม่มีผู้ใดเรียนรู้หรือทำแทนกันได้

3) การเรียนรู้เป็นกระบวนการทางสังคม เนื่องจากบุคคลอยู่ในสังคมซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อตน การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมจึงสามารถกระตุ้นการเรียนรู้และขยายขอบเขตของความรู้ได้

4) กระบวนการเรียนรู้เป็นกระบวนการที่เกิดได้ทั้งจาก “การคิด”, “การกระทำ”, “การแก้ปัญหา” และการวิจัยต่าง ๆ

- 5) กระบวนการเรียนรู้เป็นกระบวนการที่ตื่นตัว สนุก ทำให้ผู้เรียนรู้ผูกพัน สนุกสนานและเกิดการใฝ่รู้
- 6) การเรียนรู้อาศัยสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม
- 7) การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นได้ทุกที่ทุกเวลา
- 8) การเรียนรู้คือการเปลี่ยนแปลง ส่งผลต่อการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนเองทั้งด้านเจตคติ ความรู้สึก ความคิดและการกระทำ เพื่อชีวิตที่ปกติสุขและความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์
- 9) การเรียนรู้เป็นกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต

(ศึกษา แชมมณี, เล่มเดียวกัน : 13 – 14)

การคิดค้นเรื่องกฎเกณฑ์ของกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ อาจมีเป้าหมายหลายอย่าง แต่ที่สำคัญคงอยู่ที่เพื่อประสิทธิภาพในการเสริมสร้างการเรียนรู้ในกระบวนการศึกษาและการพัฒนา ในที่นี้จะกล่าวถึงแนวทางในการเสริมสร้างการเรียนรู้ ที่สำคัญ ๆ คือ

1) การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย โดยเฉพาะกลุ่มเป้าหมายมีการเรียนรู้ร่วมกัน ได้รับประสบการณ์สำคัญกับชีวิตจริง ได้ฝึกฝนทักษะด้านต่าง ๆ อย่างเต็มที่ด้วยตนเอง

2) การสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ คือการสร้างให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน สถาบันการศึกษา กองทัพ สื่อมวลชน การวิจัย และต้องร่วมกันทุกฝ่าย

3) การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การสร้างทางเลือก การดำเนินกิจกรรม และการประเมินกิจกรรม

สำหรับ เทคนิควิธีการจัดการเรียนรู้ หรือเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชนนั้น มีมากมายหลายหลากวิธี โดยอาจจำแนกดังนี้

1) การเรียนรู้ระดับบุคคล ประเวศ วะสี (2542) ได้เสนอกระบวนการดังนี้ คือ การฝึกสังเกตสิ่งรอบตัว, การฝึกบันทึกด้วยเทคนิคต่าง ๆ เช่น เขียน, วาดภาพ, ถ่ายภาพ, การนำเสนอต่อที่ประชุมกลุ่ม, การฝึกการฟัง, การฝึกปุจฉา – วิสัชนา, การฝึกตั้งสมมุติฐานและตั้งคำถาม, การฝึกหาคำตอบ, การวิจัย, การฝึกเชื่อมโยงบูรณาการ และการฝึกเขียนเรียบเรียงทางวิชาการ

2) การเรียนรู้ในระดับกลุ่ม ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้โดยการทำงานร่วมกัน เช่น การประชุมทั่วไป การอภิปรายกลุ่ม การสาธิต การแสดงนิทรรศการ การทัศนศึกษา การวางแผนและการนำไปปฏิบัติ

3) การเรียนรู้ในระดับชุมชน เน้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง ในเนื้อหาที่สอดคล้องกับความสนใจ เช่น วิธีการใช้สื่อในการรณรงค์ การให้โอกาสการศึกษาในและนอกระบบ การไปฝึกงาน การจัดโรงเรียนทางเลือก ห้องสมุด ศูนย์ข้อมูล การสาธิต

กิจกรรม การฝึกอบรม การดูงาน การสัมมนา การพบปะแลกเปลี่ยนความรู้ตามธรรมชาติ การเผยแพร่ข่าวสารผ่านสื่อมวลชน การจัดเวทีมหกรรมเพื่อการรณรงค์

4) การเรียนรู้ในระดับเครือข่าย เพื่อเกิดความสัมพันธ์ แลกเปลี่ยนความรู้ ให้กำลังใจ กำลังทรัพยากรและความร่วมมือในการแก้ปัญหา ยกย่องเป็นเครือข่ายระหว่างชุมชน อาจมีกระบวนการจัดอบรมสัมมนาด้วยกัน ร่วมกับองค์กรอื่น ๆ ประสานหน่วยราชการ หรือการแลกเปลี่ยนดูงาน

5) การจัดการเรียนรู้สำหรับเด็กและผู้ใหญ่ สำหรับเด็ก กระบวนการเรียนรู้ต้องง่าย ไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ ส่วนวิธีเสริมการเรียนรู้สำหรับผู้ใหญ่ต้องเรียนรู้ด้วยการกระทำ และผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ ของชุมชน

กล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ ก็คือ กระบวนการในการยกระดับความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมของคนทั้งระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่มและชุมชนนั่นเอง ทั้งนี้ เพื่อแก้ปัญหา เพื่อสร้างสรรค์ยกระดับความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่ดีจะเป็นชุมชนที่มีภูมิคุ้มกัน ภายในที่ดี และสามารถตั้งรับ – ตอบโต้ กับการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอกได้เป็นอย่างดี

ท้ายนี้ควรได้บันทึกหลักการการทำงานของผู้ปฏิบัติงานเพื่อสังคมหรือ “นักพัฒนา” ที่ทำงานกับชาวบ้านในชนบท ที่อาจารย์ปวย อึ้งภากรณ์ ได้เน้นย้ำแก่ศาสนิกชนเสมอ ๆ มีอยู่ 3 ประการ คือ

1. ลงจากหอคอยงาช้าง หมายความว่า อย่านั่งอยู่กับตัวหนังสือ อย่าจมอยู่กับทฤษฎี ศาสตร์ทั้งหลายไม่ได้เกิดขึ้นเอง แต่ในความเป็นจริงแล้วล้วนเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ซึ่งการปฏิบัตินั้นนอกจากจะเกิดศาสตร์แล้วยังเกิดศิลป์ภายในตัวนี้คือหลักคิดประการแรกของ อาจารย์ปวยในการเดินทางเข้าสู่วิถีแห่งการหล่อหลอมตนเอง

2. กัดไม่ปล่อย หมายความว่า จะทำอะไรก็ตาม ต้องจริงจังต่อเนื่องแบบเดียวกับที่คนเฒ่าคนแก่สอนลูกหลานให้ทอผ้า ตำหูก สอนวิธีการสารพัดจนลูกหลานทำได้ แต่ก็ยังให้ทำต่อไปเรื่อย ๆ จนเกิดความชำนาญ เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนในสิ่งที่ตนเองทำ เรียกว่าเกิดการบรรลุ ซึ่งมันเป็น ทั้งศาสตร์และศิลป์ นี่คือ “กัดไม่ปล่อย”

3. ทำการสิ่งใดต้องมีอดมคติในใจ หมายความว่า คนเรานั้นจะทำอะไรก็ตามแต่ ต้องมีความตั้งใจอยู่ในใจ รู้ว่าเป้าหมายที่แท้จริงคืออะไรก็เลยมีข้อเขียนบทสั้น ๆ ในชื่อ “จากครรภ์มารดา ถึงเชิงตะกอน” ซึ่งมีความหมายว่า สังคมต้องดูแลมนุษย์ไม่ใช่ทำร้ายมนุษย์ ทุกคนต้องได้รับโอกาสเท่าเทียมกันในการศึกษา มีการประกอบอาชีพที่เรียกว่า “สัมมาชีพ” ซึ่งก็คืออาชีพที่มีความเป็นธรรมไม่เบียดเบียนคนอื่น โดยเนื้อแท้ของสัมมาชีพก็คือการยกเลิกการกดขี่ ขูดรีด ในสังคมมนุษย์นั่นเอง ดังนั้นสิ่งเหล่านี้โดยรวมแล้วเรียกว่า “การเคลื่อนไหวเพื่อความเป็นธรรมทางสังคม” (บำรุง บุญปัญญา, 2548)

1.5 แนวคิดการจัดการป่า

โดยพื้นฐานสังคมชนบทไทย ชาวบ้านลวนอาศัยพึ่งพาป่าทั้งในแง่ปัจจัย 4 ได้แก่ อาหาร สมุนไพร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัยมาช้านาน นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้พึ่งพาน้ำจากป่าใช้ทำนา อาศัยผลผลิตจากป่าเพื่อสร้างรายได้พอยังชีพ อีกทั้งป่ายังเป็นแหล่งที่มาของความเชื่อ ประเพณี ซึ่งเป็นรากฐานความสัมพันธ์ของชุมชน บทบาทของป่าต่อความอยู่รอดของชุมชนจึงมีมาช้านาน ชุมชนพื้นเมืองจำนวนไม่น้อยจึงมีวัฒนธรรมในการรักษาป่า เช่น รูปแบบความเชื่อเรื่องผีที่ดูแล ป่า ต้นน้ำ แบบแผนการผลิต การเกษตร การใช้ทรัพยากรที่ใช้ป่าอย่างทะนุถนอม ซึ่งมีความแตกต่างหลากหลายไปตามภูมิโนทัศน์และวัฒนธรรมในแต่ละแห่ง

ซึ่งเห็นได้ว่าการจัดการทรัพยากรของชุมชนเป็นไปในลักษณะองค์รวมตามฐานทรัพยากร และวิถีชีวิตด้านการผลิตและวัฒนธรรม ไม่ได้แยกส่วนเป็นดิน ป่า น้ำ แร่ธาตุ ตามรูปแบบการจัดการของรัฐ หากแต่ขึ้นอยู่กับลักษณะเด่นของภูมิโนทัศน์ในท้องถิ่นนั้น ๆ

แนวคิดการจัดการป่า

กระแสดูแลเกี่ยวกับการคงอยู่ของป่ามีอยู่สองประการ ประการแรกป่าอยู่ได้เพราะไม่มีใครไปทำลาย อาจเป็นเพราะว่าอยู่ห่างไกลจากชุมชนหรืออยู่ในที่สูงชันยากลำบากต่อการเข้าถึง แบบนี้รัฐจึงต้องเข้าไปคุ้มครองดูแล ประการที่สองเพราะคนรักษาไว้ป่าจึงอยู่ได้ แต่หลายชุมชนที่รักษาป่าอยู่แล้วแต่ไม่ได้รับสิทธิอำนาจในการจัดการป่า บางชุมชนไม่มีป่าหรือที่ดินที่จะทำป่าแต่ต้องการให้มีป่าสำหรับชุมชนดูแล

การศึกษาวิจัยของสถาบันวิชาการหลายแห่งพบว่า ระบบการจัดการป่าโดยภูมิปัญญาดั้งเดิมในท้องถิ่นมีอยู่ในทุกภูมิภาคทั่วโลก และมีรูปแบบที่หลากหลายแตกต่างกันไปตั้งแต่ระบบที่ง่าย ๆ แบบประเพณีนิยม คือปฏิบัติตามความคิดเห็นและคำแนะนำของผู้นำทางธรรมชาติที่อาวุโส และคนส่วนใหญ่ในชุมชนเคารพนับถือ การกำหนดกติกา ข้อตกลงและวิธีการปฏิบัติด้วยวาจา การตกลงแบบเป็นลายลักษณ์อักษรที่อิงระเบียบกฎหมายในท้องถิ่นแบบเป็นทางการ

แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

แนวความคิดและการรับรู้ในเรื่องป่าชุมชนมีหลายแนวแตกต่างกันไปตามประสบการณ์ของผู้ทำ อาทิเช่น

- ป่าที่ยังเหลืออยู่ได้เพราะมีคนช่วยรักษา จึงมองป่ากับคนว่าอยู่ด้วยกันพึ่งพาอาศัยกันมิได้แยกจากกัน
- ป่าที่ชุมชนใช้ประโยชน์ไม่ได้ ไม่ใช่ป่าชุมชน
- พื้นที่ดินเป็นของรัฐก็ได้ แต่สิทธิในการบริหารจัดการป่าและทรัพยากรเป็นของชุมชน
- เป้าหมายในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่า เป็นไปตามความต้องการของคนส่วนใหญ่ในชุมชนและสอดคล้องกับความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมในชุมชน
- การบริหารจัดการป่าชุมชน เกิดจากขบวนการทางสังคมของชุมชน

ในประเทศไทยป่าที่ชุมชนรักษาเกิดจากความเชื่อ มีลักษณะแตกต่างไปตามระบบนิเวศน์ และตามประโยชน์ใช้สอย ปัจจัยของการก่อเกิดและการดำรงอยู่ของป่าชุมชนมีความแตกต่างกันหลายประการ

- **ปัจจัยทางกายภาพ** ได้แก่พื้นที่ป่าเพื่อคุ้มครองรักษาสภาพแวดล้อมของชุมชน อาทิเป็นต้นน้ำลำธาร เป็นพื้นที่ริมน้ำช่วยกักบังลม เป็นที่ลาดชันสูง พื้นที่หน้าดินตื้น
- **ปัจจัยทางเศรษฐกิจ** เป็นแหล่งทรัพยากรที่ชุมชนต้องใช้ประโยชน์ร่วมกัน หรือป่าถูกทำลายทำให้ชุมชนขาดแคลนสิ่งที่เคยใช้ประโยชน์ซึ่งได้มาจากป่า
- **ปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม** ได้แก่เป็นชุมชนดั้งเดิม มีวัฒนธรรมความเชื่อสืบทอดกันมานาน เชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ วิถีชีวิตในชุมชน ระบบการแบ่งมรดกซึ่งมีผลต่อการบุกเบิกป่าจารีตของชุมชน เช่น การขออนุญาตผู้นำในการตัดไม้ กฎระเบียบของชุมชน
- **ปัจจัยทางนโยบายการบริหารจัดการ** ได้แก่นโยบายรัฐเกี่ยวกับที่ดินและป่า

ชาวบ้านจะดำเนินการรักษาป่าของตนเองโดยจำแนกป่าที่ชุมชนพึงพาออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามแต่วัตถุประสงค์ในการจัดการ เช่น ป่าต้นน้ำ ที่จะสงวนให้เป็นพื้นที่ต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม ป่าช้า ป่าศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ประกอบพิธีกรรมร่วมกัน ป่าใช้สอยทั่วไปและอื่น ๆ อีกมากชุมชนแต่ละแห่งจะจำแนกประเภทป่าไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมสภาพนิเวศน์และเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ

แต่ไม่ว่าจะเป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ไหนหรือภูมิภาคไหนก็ตาม ชุมชนจะใช้ประโยชน์จากป่าในทุกพื้นที่แต่จะใช้อย่างไร หนักเบาแค่ไหน ขึ้นอยู่กับประเภทป่าที่ชุมชนจำแนก ชุมชนส่วนใหญ่ไม่มีความคิดแบ่งแยกพื้นที่ตายตัว ว่าเป็นพื้นที่อนุรักษ์ห้ามใช้สอย แต่ต้อง หรือเป็นพื้นที่ป่าใช้สอยที่ใช้สอยอย่างเดียวนิยามไม่ต้องอนุรักษ์ แต่ทุกพื้นที่ป่าของชุมชนล้วนมีการใช้สอยเชิงอนุรักษ์ เช่น พื้นที่ป่าต้นน้ำของชุมชน ที่มีข้อห้ามเข้มงวดที่สุดแต่ก็ยังทำให้ชาวบ้านเก็บผัก สมุนไพรที่ไม่กระทบต่อสภาพป่า

การดูแลรักษาป่าของชาวบ้านกระทำผ่านสถาบันหรือองค์กรในชุมชน ซึ่งอาจจะเป็นองค์กรที่ชาวบ้านจัดตั้งขึ้นมาเพื่อการนี้โดยเฉพาะเป็นคณะกรรมการป่าชุมชนประจำหมู่บ้านหรือตำบล หรือใช้องค์กรที่มีอยู่เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน ตำบลหรือเป็นสถาบันทางประเพณี เช่น สถาบันผู้อาวุโส สถาบันความเชื่อ วัดและอื่น ๆ เพื่อทำหน้าที่คุ้มครองดูแลป่า เช่น การออกกฎระเบียบเกี่ยวกับการใช้และการลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน การตะเวนตรวจตราป่า การทำแนวกันไฟ การสงวนกันพื้นที่บางแห่งที่เป็นป่าอนุรักษ์ชุมชนไม่ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพหรือสงวนให้เกิดการฟื้นตัว การกำหนดวิธีการใช้ทรัพยากรในป่า เช่น จะใช้ประโยชน์จากต้นไม้ส่วนไหน อย่างไร เวลาไหน จำนวนเท่าใด โดยใคร ที่จะไม่เกิดผลกระทบต่อป่า และจะใช้ทรัพยากรเหล่านั้นอย่างไรให้เกิดความเป็นธรรมในชุมชน เอื้ออำนวยต่อคนยากจนในชุมชนด้วย

การกำหนดกฎเกณฑ์ การวางแผนจัดการป่าชุมชน และการจัดตั้งกลไกเพื่อจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านเกิดขึ้นมาได้ด้วยการวางแผนร่วมกันของคนในชุมชน หากชุมชนไหนวางแผนจัดการโดยขาดการมีส่วนร่วมของสมาชิกอย่างแท้จริง ก็อาจทำให้การจัดการประสบ

ผลสำเร็จได้ยาก นอกจากนี้การวางแผนจัดการของชุมชนยังต้องเป็นที่รับรู้ และยอมรับของชุมชนรอบข้างด้วย หรือกระทั่งชุมชนในพื้นที่ป่าร่วมกันต้องมาวางแผนกัน มิเช่นนั้นก็จะเกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนขึ้นได้ ดังนั้นการจัดการป่าชุมชนของชาวบ้านที่จะประสบความสำเร็จอย่างยั่งยืนได้นั้น มักจะเกิดขึ้นในรูปเครือข่าย เช่น เครือข่ายลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าชุมชน เป็นต้น

หลักการสำคัญในการบ่งชี้ความเป็นป่าชุมชน

- 1.เชื่อมโยงระบบสังคมวัฒนธรรม เข้ากับเรื่องป่าและทรัพยากรในป่า ป่ายังคงอยู่ได้และปรับตัวร่วมกับชุมชน คนสร้างความหลากหลายทางชีวภาพ รักษาป่า และป่าก็สร้างสรรค์วัฒนธรรมชุมชน คนกับป่าอยู่ด้วยกัน พึ่งพากันไม่แยกจากกัน
- 2.เป็นการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวม ที่มองทรัพยากรต่าง ๆ ของชุมชนล้วนสัมพันธ์กัน แม้จะพุงประเด็นที่ป่าแต่ไม่แยกส่วนกับการจัดการทรัพยากรทั้งหมด
- 3.รูปแบบการจัดการหลากหลาย เป็นได้ทั้งป่าอนุรักษ์และป่าเพื่อเศรษฐกิจ จัดการแบบประเพณีหรือสร้างสรรค์ใหม่ได้ โดยมีเงื่อนไขของชุมชนเป็นตัวกำหนด
- 4.ป่าที่ชุมชนใช้ประโยชน์ไม่ได้ ไม่ใช่ป่าชุมชน เพราะชุมชนได้เลือกที่จะดูแลรักษาป่าแทนการลี้ยงผลาญเพื่อประโยชน์เฉพาะหน้า ดังนั้นชุมชนมี “ค่าเสียโอกาส” ที่ไม่ลี้ยงผลาญชุมชนจึงควรได้ประโยชน์จากป่าเป็นแรงจูงใจ ตราบใดที่ไม่ได้ทำลายทรัพยากร
- 5.เป็นป่าธรรมชาติหรือป่าปลูกขึ้นมาใหม่ก็ได้ แต่ต้องมีขอบเขตที่ชาวบ้านสามารถจำแนกขนาดของพื้นที่ได้ การกำหนดขอบเขตอาจจะกระทำร่วมกันระหว่างชุมชนก็ได้
- 6.กรรมสิทธิ์ในที่ดินจะเป็นของรัฐหรือสาธารณะก็ได้ แต่ชุมชนมีอำนาจในการบริหารจัดการอย่างอิสระโดยองค์กรตัวแทนที่แท้จริงของชุมชน
- 7.เป็นการจัดการโดยชุมชน สมาชิกชุมชนมีส่วนร่วม จุดประสงค์และเป้าหมายของการจัดการป่าสอดคล้องกับความต้องการของคนส่วนใหญ่ในชุมชน
- 8.เป็นระบบการจัดการร่วมที่เปิดโอกาสให้มีการตรวจสอบภายในชุมชน และให้รัฐและสาธารณะสามารถตรวจสอบได้
- 9.กฎเกณฑ์ในการบริหารจัดการป่าและทรัพยากร กำหนดและตัดสินใจโดยองค์กรชุมชน

ลักษณะป่าชุมชน

ป่าชุมชนในประเทศไทยมีกระจายทั่วทุกภาค ในรูปแบบการจัดการที่แตกต่างหลากหลายไปตามสภาพนิเวศ วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ สังคม ได้แก่

ป่าชุมชนภาคเหนือ เนื่องจากสภาพพื้นที่ภาคเหนือเป็นที่สูง มีที่ราบเพียงร้อยละ 14 ชุมชนจึงต้องสงวนรักษาพื้นที่ป่าเพื่อเป็นต้นน้ำลำธาร และเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร และประกอบพิธีกรรม ชาวบ้านในแต่ละลุ่มน้ำจึงสงวนรักษาป่าชุมชนร่วมกันในหลายแห่ง ชาวบ้าน

จำแนกประเภทป่าออกเป็น ป่าชุมชน ป่าความเชื่อ ป่าใช้สอย จากการสำรวจของเครือข่ายป่าชุมชนภาคเหนือเมื่อปี 2543 มีป่าชุมชนไม่ต่ำกว่า 700 แห่งชุมชนผู้รักษาป่ามีหลากหลายกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น กะเหรี่ยง (ปกากะญอ) ลัวะ ไทย หรือมีบางกลุ่มก็มีการรักษาป่าชุมชน

ป่าชุมชนภาคอีสาน พื้นที่อีสานมีลักษณะเป็นที่ราบสูง พื้นดินเป็นโคก ดอน ชาวบ้านรักษาป่าไว้ตามหัวไร่ปลายนา เพื่อเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร และป่าวัฒนธรรม ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา นอกจากป่าบกก็ยังมีป่าบุงป่าทาม ซึ่งเป็นป่าในพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่งยังไม่มีมีการสำรวจนำวนที่แน่นอนของป่าชุมชนในภาคอีสาน

ป่าชุมชนภาคกลาง (รวมตะวันตกและตะวันออก) พื้นที่ตะวันตกเป็นป่าผืนใหญ่ยาวติดต่อมาจากภาคเหนือไปจนถึงภาคใต้ ส่วนมากเป็นที่อยู่อาศัยของชาวกะเหรี่ยง ซึ่งมีวัฒนธรรมการดูแลป่ามาช้านาน ป่าชุมชนของชาวกะเหรี่ยงส่วนมากไม่ได้แบ่งแยกตามหมู่บ้าน แต่เป็นการใช้และดูแลร่วมกันทั้งผืน เช่น กะเหรี่ยงทุ่งใหญ่นเรศวร ขณะที่ภาคกลางซึ่งเป็นชุมชนไทยพื้นราบก็มีป่าชุมชนกระจายอยู่แถบอุทัยธานี นครสวรรค์ สุพรรณบุรี ในส่วนภาคตะวันออกก็มีพื้นที่ป่าชุมชนอยู่หลายที่แต่ยังไม่มีมีการสำรวจ

ป่าชุมชนภาคใต้ มีทั้งป่าต้นน้ำบนยอดเขา ไปถึงป่าพรุชุมชน ป่าชาวเลชุมชน นอกจากนี้ระดับครอบครัวก็มีการดูแลป่าสมกับการทำสวน เป็นสวนสมรม สวนยางดั้งเดิมผสมป่า จากการสำรวจของคณะทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ปี 2536 มีป่าชุมชนไม่น้อยกว่า 101 ป่า เป็นพื้นที่ 1.79 แสนไร่ เมื่อรวมกับป่าครอบครัวอีก 3 หมื่นไร่รวมเป็น 2 แสนไร่¹

¹ เอกสารอัดสำเนา: สมัชชาชนวนาชาวไร่อีสาน

บทที่ 2

กระบวนการวิจัย/วิธีวิจัย

2.1 ช่วงพัฒนาโครงการ

สภาพปัญหาในพื้นที่วิจัย พื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพูที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนที่มีฐานอาชีพเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยพึ่งพิงทรัพยากรน้ำทั้งเป็นแหล่งอาหาร แหล่งน้ำเพื่อเกษตรกรรม ฯ สภาพการขาดแคลนน้ำในช่วงหน้าแล้ง และน้ำหลากเข้าท่วมพื้นที่ในช่วงหน้าฝน ทำให้เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชมพู ซึ่งเป็นกลุ่มชาวบ้านในชุมชนที่รวมตัวกันตั้งแต่ปี 2541 มีวัตถุประสงค์ในการดำเนินการกิจกรรมด้านการอนุรักษ์ พัฒนาการะบวนการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำ ตลอดจนการส่งเสริมการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีของสมาชิก ได้มีการสรุปบทเรียนวิเคราะห์ร่วมกันถึงปัญหาสถานการณ์สิ่งแวดล้อมในชุมชนปัจจุบัน เห็นสภาพปัญหาการขาดแคลนน้ำและการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยมีการหนุนเสริมด้านข้อมูลจากนักพัฒนาภายนอกชุมชน เห็นร่วมกันว่าจะต้องดำเนินการศึกษาและแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น โดยกระบวนการแก้ไขปัญหามุ่งเน้นให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม นักพัฒนาจากภายนอกชุมชนจึงเสนอแนะการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการ ซึ่งกระบวนการวิจัยจะเป็นเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ และคาดหวังร่วมกันว่าผลจากงานวิจัย จะนำมาพัฒนาเครือข่ายและสมาชิก การสร้างทางเลือกในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน ตลอดจนพัฒนาเป็นระบบฐานข้อมูลของเครือข่าย ที่สามารถนำไปใช้ในการอ้างอิงกับผู้ที่เกี่ยวข้องและนำไปสู่การแก้ไขปัญหาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติต่อไป

2.2 ช่วงการดำเนินโครงการ

มีกระบวนการวิจัยดังนี้

1. การสร้างความเข้าใจ / ความตระหนักถึงความสำคัญของการดำเนินงานวิจัยร่วมกัน และการค้นหา อาสาสมัครนักวิจัยชุมชน

หลังจากมีการพัฒนาโครงการ เครือข่ายลุ่มน้ำชมพูได้จัดเวทีทำความเข้าใจถึงสถานการณ์ปัญหาการขาดแคลนน้ำในปัจจุบัน โดยกลุ่มผู้เข้าร่วมเวทีประกอบด้วยผู้นำในชุมชน สมาชิกเครือข่าย นอกจากทำความเข้าใจกับชุมชนแล้วในขั้นตอนนี้เป็นกระบวนการในการค้นหานักวิจัยชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการเป็นอาสาสมัคร ในการเก็บข้อมูล โดยใช้ประเด็นการวิจัยเป็นตัวกำหนด เป็นประเด็นเปิดให้สมาชิกเครือข่ายเข้ามามีส่วนร่วมตามความสนใจและความถนัด บทบาทคณะทำงานวิจัยชุมชน ประกอบด้วย

1. บทบาทในการบริหารจัดการโครงการ
2. นักวิจัยชุมชนมีความรู้ในแต่ละประเด็นศึกษาทำหน้าที่เป็นทั้งคนถ่ายทอดและการลงมือสำรวจในประเด็นศึกษา
 - ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน
 - สภาพพื้นที่ ทรัพยากร ป่า / น้ำ และความรู้ในการใช้ประโยชน์

- ข้อมูลพัฒนาการก่อตั้งเครือข่ายและสิทธิของชุมชนในการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจพัฒนาจัดการท้องถิ่น
3. สมาชิกผู้ปฏิบัติงานเครือข่ายที่นอกจากนักวิจัยชุมชน มีส่วนร่วมในการสำรวจข้อมูล เช่น

- การสำรวจข้อมูลฐานทรัพยากรที่ประกอบด้วยสมาชิก 40 คน
- การสำรวจคุณภาพน้ำโดยนักสืบสายน้ำที่เป็นเยาวชนในพื้นที่

โดยสรุป กระบวนการสร้างความเข้าใจ / ความตระหนักถึงความสำคัญของการดำเนินงานวิจัยร่วมกัน และการค้นหา อาสาสมัครนักวิจัยชุมชน เป็นเวทีที่เปิดโอกาสให้สมาชิกเครือข่ายฯ ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการรับรู้และร่วมกันกำหนดถึงกรอบการดำเนินการโครงการ เล็งเห็นถึงความสำคัญ และเน้นการพัฒนาและเปิดพื้นที่ให้สมาชิกได้พัฒนาและแสดงศักยภาพ ความรู้ ความเชี่ยวชาญของตนเองออกมาเพื่อนำมาใช้ในกระบวนการเก็บข้อมูลและการพัฒนาแผนการจัดการและข้อเสนอแนะ

2.การประชุมที่มวิจัย

เป็นการประชุมในส่วนของทีมวิจัยเพื่อทบทวนโครงการ โจทย์ วัตถุประสงค์ ขอบเขตในการศึกษาวิจัย และเป็นการกำหนดแนวทางการศึกษาแผนการดำเนินงาน การแบ่งบทบาทหน้าที่กันภายในทีมทำให้ทีมวิจัยมีความรู้ ความเข้าใจตรงกัน ซึ่งถือว่าการเตรียมทีมวิจัยก่อนการดำเนินการศึกษา

3 .การเสริมศักยภาพนักวิจัยหลักและนักวิจัยชุมชน

การพัฒนา เสริมศักยภาพให้กับนักวิจัยหลักและนักวิจัยชุมชน เป็นกระบวนการเสริมทักษะนักวิจัย ให้การเรียนรู้ในด้านการเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การเชื่อมโยงข้อมูล สถานการณ์ และ นโยบาย-กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาและแก้ไขปัญหาท้องถิ่นและการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ดำเนินโครงการ

โดยกระบวนการเสริมสร้างศักยภาพ ได้มีการดำเนินกิจกรรม อบรมคณะทำงานวิจัย เพื่อแตกกรอบปัญหาวิจัย ทำให้ผู้เข้าร่วมสามารถที่จะเชื่อมโยงปรากฏการณ์ปัญหาของพื้นที่สู่สาเหตุที่เกี่ยวข้องมากขึ้น โดยทั้งนี้ได้มีการแลกเปลี่ยนถึงแนวทางในการที่จะจัดการเหตุปัจจัยในแต่ละระดับ โดยเชื่อมเข้าสู่ผลที่จะเกิดขึ้นจากงานวิจัยที่ชุมชนสามารถใช้เป็นเครื่องมือในด้านข้อมูลและข้อเสนอแนะที่มาจากความต้องการและสภาพความเป็นจริงของพื้นที่ โดยมีเครื่องมือทางกระบวนการวิจัยที่เป็นวิทยาศาสตร์และสังคมให้การยอมรับเป็นสิ่งรับรอง

การอบรมการสำรวจความหลากหลายทางชีวภาพวันที่ 10-12 ก.ย. 48 เป็นกิจกรรมที่เน้นการเรียนรู้ สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับการดูแล,ฟื้นฟู,อนุรักษ์ร่วมกันในชุมชน สร้างความเข้าใจในการประยุกต์ใช้เครื่องมือ/เทคนิคที่สำคัญในการประเมินพฤษศาสตร์พื้นบ้าน(ทรัพยากร

ป่าไม้)แบบเร่งด่วนโดยทดลองปฏิบัติการสำรวจข้อมูลในพื้นที่จริง(พื้นที่ป่าชุมชนเครือข่ายฯ)
นำสู่กระบวนการเรียนรู้ในการวิเคราะห์ ข้อมูล สถานการณ์ ซึ่งผู้เข้าร่วมเวทีประกอบด้วย
สมาชิกเครือข่ายและเยาวชน

4. การสำรวจ/เก็บข้อมูลชุมชน/ฐานทรัพยากรป่าไม้ น้ำ

เนื่องจากการวิจัยชิ้นนี้เป็นการรวบรวมข้อมูลพื้นฐานของชุมชนในทุก ๆ ด้านทั้งข้อมูล
ชุมชน ด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่น บริบททั่วไปของชุมชนและข้อมูลทรัพยากรลุ่มน้ำและป่า
ดังนั้นในการเก็บข้อมูลจึงใช้วิธีการที่หลากหลายดังนี้

4.1 การศึกษาเอกสารมือสอง เป็นการศึกษาเอกสารที่ได้มีการบันทึกข้อมูลด้านต่าง ๆ
ของชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จัดทำโดยหน่วยงานรัฐ เช่น ข้อมูลพื้นฐานประชากร ข้อมูลลุ่มน้ำคลอง
ชมภู เป็นต้น เพื่อใช้เป็นฐานในการศึกษาพื้นที่และเพิ่มเติมข้อมูลต่อ

4.2 การสำรวจพื้นที่และการจัดทำแผนที่ ถือเป็นวิธีการศึกษาเก็บข้อมูลอีกอย่างหนึ่ง
ที่สามารถสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนได้ดี เพราะการเดินสำรวจพื้นที่ลุ่มน้ำชมภูจำเป็นต้องใช้
ผู้เชี่ยวชาญในพื้นที่ที่สามารถให้ข้อมูลได้ ไม่ว่าจะเป็นผู้ให้ข้อมูลที่เชี่ยวชาญด้านการหาอยู่หา
กิน ผู้เชี่ยวชาญด้านพันธุ์ไม้ ผู้เชี่ยวชาญด้านพันธุ์ปลา การเดินสำรวจถือเป็นการเรียนรู้ร่วมกัน
ของผู้เข้าร่วมกิจกรรมได้มีการถ่ายทอดความรู้ด้านต่าง ๆ ที่แต่ละคนถนัด ซึ่งหลังจากได้เดิน
สำรวจแล้วขณะที่เดินสำรวจ ได้ร่วมกันวาดแผนที่คร่าว ๆ เป็นการบันทึกจุดสำคัญต่าง ๆ เพื่อ
นำไปทำโมเดลพื้นที่ต่อไป

4.3 การจัดทำโมเดลพื้นที่ หลังจากมีการสำรวจพื้นที่ร่วมกันของสมาชิกในชุมชนและ
นำเสนอข้อมูลต่อชุมชนแล้ว การจัดทำโมเดลพื้นที่เป็นการสร้างแบบจำลองเพื่อให้สมาชิกใน
ชุมชนได้เรียนรู้สภาพทางกายภาพของพื้นที่ชุมชน นอกจากนั้นการทำโมเดลยังเป็นแหล่ง
จำลองพื้นที่เพื่อการเรียนรู้ของเด็กเยาวชน และบุคคลภายนอกชุมชนได้

4.4 การทำแผนที่เพื่อระบุพิกัดของพื้นที่ชุมชนและลุ่มน้ำชมภูด้วยระบบ GPS โดยทีม
วิจัยได้จัดชุดนักวิจัยชุมชนดำเนินการจับจุดพื้นที่สำคัญ(GPS) ร่วมกับวิทยากรที่มาให้ความรู้ใน
การอบรมการทำแผนที่

4.5 การสัมภาษณ์ผู้นำ ผู้รู้ในชุมชน เป็นการเก็บข้อมูลรายบุคคล รวบรวมข้อมูลด้าน
ต่าง ๆ ของชุมชนจากผู้รู้ในด้านนั้น เช่น ข้อมูลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เช่น การหา
หน่อไม้ การหาปลา เป็นต้น

4.6 การประชุมกลุ่มย่อย เป็นการจัดเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์แบบกลุ่มย่อย ใน
ประเด็นต่าง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ชุมชน การหาปลา การหาของป่า

4.7 การประชุมกลุ่มใหญ่ เป็นการนำเสนอข้อมูลต่อชุมชน เพื่อเป็นการตรวจสอบข้อมูล
ที่ได้มาจากการศึกษา และเพื่อเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน

ซึ่งข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ชุมชนและสภาพทั่วไปในปัจจุบัน เป็นการค้นหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำคลองชมพู ในมิติด้านสังคม เศรษฐกิจ ระบบการเมือง วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ทั้งในอดีตและสภาพปัจจุบัน กระบวนการในการเก็บรวบรวมข้อมูลเริ่มจากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง หลังจากนั้น สัมภาษณ์กลุ่มย่อย และสัมภาษณ์แบบใช้แบบสัมภาษณ์ โดยใช้กลุ่มประชากรในการศึกษาเป็นผู้รู้ในท้องถิ่น ผู้เฒ่าผู้แก่ของชุมชน ตลอดจนการสัมภาษณ์กลุ่มประชากรในวัยทำงานเพื่อตรวจทานถึงกระบวนการในการถ่ายทอดของชุมชนถึงคนในแต่ละรุ่น

ส่วนการเก็บข้อมูลด้านทรัพยากรกลุ่มน้ำ (ป่าไม้-น้ำ) ในมิติความสัมพันธ์ ระบบนิเวศกับระบบสังคม เป็นกระบวนการในรวบรวมข้อมูล ในมิติความสำคัญของระบบนิเวศน์ ความหลากหลาย ในมิติความสัมพันธ์ คนกับธรรมชาติในด้านการพึ่งพิงทรัพยากรของชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำ ด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาของท้องถิ่น

4.8 การประเมินทรัพยากร ใช้เก็บข้อมูลสภาพทรัพยากรป่าไม้ได้ใช้เครื่องมือการประเมินพฤษศาสตร์พื้นบ้านแบบเร่งด่วน (Rapid Ethnobotanical Appraisal :REA) โดยเน้นการศึกษาชนิดพันธุ์และพื้นที่ที่ชุมชนใช้ประโยชน์ทั้งสถานภาพและวิธีการจัดการเชิงชนิดพันธุ์ โดยมีขอบเขตการศึกษาตั้งแต่การรวบรวมองค์ความรู้ดั้งเดิมของพื้นที่เกี่ยวกับนิเวศวิทยาพื้นบ้าน (Ethnoecology) การจัดการและใช้ประโยชน์พรรณพืชต่างๆของชุมชน ทั้งในพื้นที่ชุมชนเช่น วนหลังบ้าน จนถึงพื้นที่ป่าธรรมชาติ จากนั้นพัฒนาปรับปรุงการใช้ประโยชน์จากใช้ข้อมูลที่ได้ในการตัดสินใจจัดการทรัพยากรนั้น โดยมีวิธีการ ดังนี้

(1) การสัมภาษณ์ผู้รู้ด้านพรรณพืชที่ชุมชนเก็บหา (ชนิด ส่วนที่เก็บ ปริมาณที่เก็บ ช่วงเวลาที่เก็บ เก็บที่ไหน และใช้ประโยชน์อย่างไร ฯลฯ)

(2) เก็บข้อมูลในพื้นที่ป่า โดยการวางแปลงตัวอย่าง ขนาด 10 x10 เมตร หรือ 5 x 20 เมตร หรือ 10 x 30 เมตร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเวลาและแรงงาน ส่วนในการสำรวจพืชขนาดเล็ก เช่น พืชล้มลุก อาจใช้ขนาด 2x2 เมตร ที่ตรงมุมแปลงใหญ่ จำนวน 1-2 แปลง จากนั้นเก็บข้อมูลในแปลงดังนี้

- นับชนิดและจำนวนต้นไม้ที่สูงเกิน 2 เมตร
- วัดความโตต้นไม้ที่สูงเกิน 2 เมตรที่ระดับอก 1.30 เมตร
- ประเมินความสูงด้วยสายตาหรือเปรียบเทียบกับความสูงของผู้ร่วมสำรวจ
- นับจำนวนไม้พุ่มและลูกไม้และพืชล้มลุก
- นับจำนวนกอ เช่น ไม้ไผ่ หวาย
- นับจำนวนเถาวัลย์ และพืชเกาะอาศัย (epiphyte) เช่น กล้วยไม้

(3) เก็บตัวอย่างพรรณพืชเพื่อการประกอบในการนำเสนอและจำแนกชนิดหากเกิดข้อสงสัย

(4) ประมวลข้อมูลและนำเสนอตารางการใช้ประโยชน์ ปฏิทินการเก็บหาในรอบปี การกระจายของทรัพยากร รวมทั้งสถานภาพความมากน้อยในแต่ละชนิดพันธุ์ แลกเปลี่ยนเพื่อหาแนวทางการจัดการพรรณพืชต่างๆ

การวางแผนตัวอย่าง (Simple plot)

การประเมินโดยการสุ่มตัวอย่างของการวางแผนซึ่งจะมีแปลงตัวอย่างหลากหลายรูปร่างและขนาด เช่น สี่เหลี่ยมผืนผ้า สี่เหลี่ยมจัตุรัสและวงกลม โดยมีขนาดแตกต่างกันไป แต่ในเอกสารนี้จะใช้รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส 10x10 เมตร

กระบวนการในการศึกษาประเมินสภาพป่าอย่างมีส่วนร่วมนี้มีขั้นตอน 4 ขั้นตอนหลักๆ ดังนี้ 1) การเตรียมทีมและข้อมูลมือสอง 2) การวางแผนสำรวจป่าร่วมกัน 3) การสำรวจภาคสนาม 4) การประมวลผลวิเคราะห์ข้อมูล ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การสร้างความเข้าใจ เตรียมทีมและข้อมูลมือสอง

การสร้างความเข้าใจเป็นขั้นตอนแรกที่มีความสำคัญยิ่งถือเป็นหัวใจของกระบวนการนี้ที่จะต้องให้เกิดความเข้าใจ ความสำคัญ เป้าหมายต่อชุมชน จากนั้นก็สร้างทีมงานร่วมกันระหว่างเจ้าหน้าที่กับชาวบ้านเพื่อประสานความรู้ความร่วมมือกัน ทั้งด้านความชำนาญพื้นที่ป่า ความรู้พรรณพืช การจดบันทึกข้อมูล และสิ่งที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือข้อมูลมือสอง ซึ่งจะมีความสำคัญในการวางแผนศึกษาและประเมินสภาพป่าอย่างมีส่วนร่วม ข้อมูลที่สำคัญ เช่น แผนที่ร่าง แผนที่ภาพถ่ายทางอากาศที่แสดงที่ตั้งป่า ที่อยู่อาศัย เส้นทาง ลำห้วย ที่นา ที่ไร่ ที่เลี้ยงสัตว์ แผนที่แสดงการใช้ประโยชน์ที่ดิน และป่าชนิดต่างๆ ประวัติป่าแต่ละยุค

ขั้นตอนที่ 2 การวางแผนการสำรวจป่าร่วมกัน

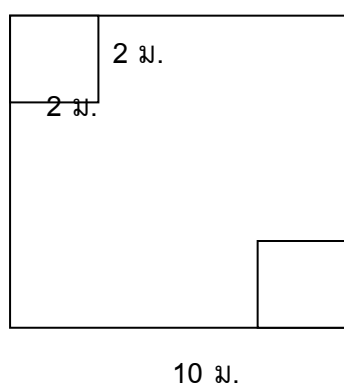
ขั้นการวางแผนนี้จะตอบคำถามว่า การสำรวจมีขั้นตอนอย่างไร สำรวจที่ไหน สำรวจเท่าไร ใช้เวลาเท่าไร ใครมีหน้าที่อะไรในการสำรวจ ซึ่งมีประเด็นที่พิจารณาในการวางแผนการสำรวจ คือ การแบ่งพื้นที่ตามประเภทป่าให้ครอบคลุมป่าทุกประเภท และแบ่งสภาพป่าแต่ละประเภทตามความอุดมสมบูรณ์ กระบวนการใช้เทคนิคการทำแผนที่อย่างมีส่วนร่วม (Participatory Mapping) โดยอาจนำแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ หรือแผนที่มาตราส่วน 1:10,000 หรือการทำแผนที่ร่างโดยกระตุ้นให้ชาวบ้านกันช่วยลงรายละเอียดของป่าตามประเด็นดังนี้

- ที่ตั้ง อาณาเขต
- เส้นทางคมนาคม
- ประเภทป่าที่มีทุกประเภท
- การกระจายทรัพยากรที่สำคัญ
- แบ่งป่าตามสภาพความอุดมสมบูรณ์
- แหล่งน้ำ หนอง คลอง บึง สายน้ำ
- เส้นทางเดินเท้า

เมื่อได้แผนที่ร่างป่าแล้ว ก็กำหนดตำแหน่งและจำนวนการวางแปลงสำรวจ โดยมีหลักการง่าย ๆ โดยให้ครอบคลุมทุกประเภท ทุกสภาพป่า เป็นตัวอย่างที่เป็นตัวแทนของพื้นที่ ป่านั้นๆ จากนั้นจัดเตรียมอุปกรณ์ต่างๆ ที่จัดหาได้ง่ายท้องถิ่นในการสำรวจป่า เช่น เทปวัดระยะ เชือกวางแปลง สายวัดความโตต้นไม้ สมุดจดบันทึกหรือแบบฟอร์มบันทึกข้อมูลสนาม แผนที่ร่าง

การสำรวจป่านั้นอาจแบ่งกลุ่มสำรวจเป็นหลายๆ กลุ่มโดยมีการตกลงแบ่งพื้นที่กันสำรวจ ในแต่ละกลุ่มควรมีกระจายบุคลากรทั้งเจ้าหน้าที่สนับสนุนและชาวบ้านที่ครอบคลุมหน้าที่หลักที่สำคัญได้แก่ ผู้รู้พรรณพืช พรรณสัตว์ ผู้ชำนาญพื้นที่ป่า ผู้จดบันทึกข้อมูล ผู้วางแปลงสำรวจ การสำรวจนั้นควรให้ความสำคัญของกับผู้ใช้ป่า ผู้หญิง ที่เป็นผู้เก็บหาของป่า เพื่อที่จะได้ข้อมูลที่แท้จริง

ขั้นตอนที่ 3 การวางแปลงสำรวจเก็บข้อมูลภาคสนาม

วางแปลงขนาด 10x10 เมตร

- 1) บันทึกชื่อของต้นไม้ ประมาณความสูง วัดความโต โดยใช้สายวัด(วัดความโตที่ระดับความสูง 1.30 เมตร หรือระดับอก)ทุกต้นที่มีความสูงเกิน 2 เมตร
- 2) บันทึกชนิด จำนวน ลำไผ่ โดยจำแนกเป็นลำอ่อน ลำแก่ ลำตาย

วางแปลงขนาด 2x2 ที่มุม 2 ด้าน (ตรงข้ามกัน)

ควรกำหนดตำแหน่งของแปลงย่อยให้สม่ำเสมอตลอดการสำรวจ บันทึกชื่อ และนับจำนวนลูกไม้ที่อยู่ในแปลงเล็ก

ทั้งนี้ในการดำเนินการของคณะทำงานวิจัยได้กำหนดให้มีการสำรวจในพื้นที่ ที่ชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์ คือ ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง จำนวนพื้นที่ในการประเมินสภาพทรัพยากร ใช้พื้นที่ตามรายงานการศึกษาความเหมาะสมและผลกระทบสิ่งแวดล้อม โครงการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู จัดทำโดย บริษัทแอ็กก็คอนซัลท์จำกัดร่วมกับบริษัทจีเอ็มที คอร์ปอเรชั่น คือ พื้นที่ป่าไม้ที่จะสูญเสีย ถ้ามีการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำคลองชมพู ประมาณ 3,124 ไร่

โดยวางแปลงสำรวจเป็นกลุ่มตัวอย่างจำนวน 205 แปลง คิดเป็นเนื้อที่ 20 ไร่ 3 งาน 25 ตร.วา แล้วดำเนินการเปรียบเทียบกับจำนวนพื้นที่อ่างเก็บน้ำคลองชมพู และแบ่งชุดนักวิจัยเป็น 4 ชุด ตามความจำเป็นโดยทุกชุดจะมีผู้รู้ในด้านพันธุ์ไม้ พื้นที่ และสัตว์ป่า

ข้อมูลด้านทรัพยากรน้ำ แบ่งการศึกษาเป็น 2 ส่วน กล่าวคือ การศึกษาทรัพยากรน้ำในเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพและการสำรวจข้อมูลในด้านทรัพยากรน้ำ ซึ่งรวมทั้งองค์ความรู้ของท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำและทรัพยากรในน้ำ

ในส่วนข้อมูลเชิงปริมาณ ทางคณะทำงานได้ดำเนินการการสำรวจลำน้ำสาขาในพื้นที่ต้นน้ำและสภาพปัญหา ส่วนที่อยู่นอกเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง ทบทวนความเข้าใจในการนิยามความหมายระบบนิเวศน์แหล่งน้ำให้เข้าใจตรงกันในการสื่อสารสู่ภายนอก เช่น คลองในความหมายของพื้นที่หมายถึงลำน้ำสาขาของห้วยชมภู ในส่วนความหมาย ห้วยนั้น ชุมชนหมายถึงลำน้ำหลักที่คลองหลายสายมารวมกัน โดยในที่นี้ชุมชนจะเรียกว่า ห้วยชมภู ไม่ใช่คำว่าคลองชมภู รวบรวมข้อมูลปริมาณน้ำในลุ่มน้ำจากหน่วยงานราชการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

ด้านข้อมูลน้ำเชิงคุณภาพ(ปัจจุบันกำลังดำเนินการประสานงานเพื่อจัดอบรมเยาวชนนักสืบสายน้ำและดำเนินการจัดเก็บข้อมูล)

ด้านข้อมูลทรัพยากรในน้ำ(สัตว์น้ำ) เน้นในด้านการสำรวจความหลากหลายชนิดของพันธุ์ปลา มูลค่าการใช้ประโยชน์ของทรัพยากรสัตว์น้ำในพื้นที่ ค้นหาองค์ความรู้ในด้านเครื่องมือการจับสัตว์น้ำและการสำรวจข้อมูลการบริโภคโปรตีนจากเนื้อปลาของสมาชิกชุมชน โดยจะนำข้อมูลที่ได้ไปเปรียบเทียบกับจำนวนการจับสัตว์น้ำในพื้นที่ต้นน้ำลุ่มน้ำคลองชมภู เป็นการดำเนินการร่วมกับนักวิชาการกรมประมง ที่มีบทบาทในการให้ความรู้ทักษะการเก็บข้อมูล และเป็นทีมที่ปรึกษาของโครงการวิจัย

เทคนิคที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลทรัพยากรน้ำ คือ การสัมภาษณ์แบบกลุ่มย่อย (Focus Groups) ผู้ที่มีอาชีพเสริมหรือผู้ที่ดำเนินการจับสัตว์น้ำในพื้นที่ต้นน้ำ เพื่อการบริโภคในระดับครัวเรือน การใช้แบบบันทึกสัมภาษณ์ส่วนตัวกับแม่ค้าปลาในชุมชนและแม่ค้าปลาภายนอกที่เข้ามาขายสินค้าในชุมชน การรวบรวมข้อมูลจากเอกสารถึงพันธุ์ปลาที่มีอยู่ในลุ่มน้ำคลองชมภู รวมทั้งการรวบรวมข้อมูลจากการเก็บข้อมูลทรัพยากรน้ำ(ความหลากหลายเชิงชนิด/ความหลากหลายเชิงปริมาณ)โดยการสำรวจพื้นที่จริงและการจัดทำแผนที่พันธุ์ปลา

5.การศึกษาดูงานพื้นที่การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนและกรณีศึกษาผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ

หลังจากได้มีการจัดประชุมนำเสนอข้อมูลพื้นฐานของชุมชนในไตรมาสแรกแล้ว ทำให้สมาชิกในชุมชนรับรู้สภาพปัญหา ศักยภาพของพื้นที่ตนเอง จำเป็นต้องมีกระบวนการเปิดโลกทัศน์ ให้เรียนรู้การจัดการทรัพยากรจากพื้นที่อื่นที่มีรูปธรรมชัดเจนมีลักษณะสถานการณ์ใกล้เคียงกับชุมชนบ้านชมภู เพื่อนำมาเป็นบทเรียนและปรับใช้ในการกำหนดแผน แนวทางในการจัดการพื้นที่ตนเองร่วมกัน จึงได้มีการคัดเลือกผู้นำ และสมาชิกในพื้นที่วิจัยไปศึกษาดูงานที่.....

6.ตรวจสอบคุณภาพน้ำ

เป็นการส่งเสริมบทบาทเยาวชนในชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการทำวิจัย เพื่อนำไปสู่การตระหนักร่วมกันถึงคุณค่าของทรัพยากรที่มีอยู่ โดยการอบรมกลุ่มเยาวชนโดยนักวิชาการกรมประมง ภายใต้กิจกรรมนักสืบสายน้ำ ที่เน้นวัตถุประสงค์เพื่อสร้างความตระหนักและความ

เข้าใจในการตรวจสอบคุณภาพน้ำที่เป็นแหล่งห่วงโซ่อาหารที่สัมพันธ์และสำคัญต่อชุมชน อีกทั้งเป็นการรับรู้ข้อมูลที่จะนำมาสู่การวางแผน กำหนดกิจกรรมในการแก้ไข พัฒนาคุณภาพน้ำในลำน้ำคลองขมภู

ทั้งนี้จากการอบรมได้กำหนดแผนงานและการลงมือสำรวจของเยาวชน ซึ่งจากการสำรวจคุณภาพน้ำคลองขมภู ค้นพบว่า คุณภาพน้ำคลองขมภูอยู่ในเกณฑ์ที่ดีเป็นบางช่วง โดยดูได้จากการพบหมวดหมู่ของสัตว์น้ำที่สามารถจะอยู่ได้ในน้ำที่สะอาดเท่านั้น แต่ในช่วงระหว่างที่ตั้งของชุมชนคุณภาพน้ำจะอยู่ในเกณฑ์พอใช้ได้ ซึ่งนำมาสู่การและเปลี่ยนถึงสาเหตุและได้ร่วมกันกำหนดกรอบแผนงานในการแก้ไขเบื้องต้นร่วมกัน

7. การประมวลผล/วิเคราะห์ข้อมูล

กระบวนการประมวลผลข้อมูลแบ่งเป็นขั้นตอนออกเป็น

ขั้นตอนการจัดรวบรวม แบ่งหมวดหมู่ข้อมูลที่ได้จากกระบวนการจัดเก็บข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ชุมชนและสภาพทั่วไปในปัจจุบัน/ข้อมูลด้านทรัพยากรลุ่มน้ำ (ป่าไม้-น้ำ) ในมิติความสัมพันธ์ระบบนิเวศกับระบบสังคม

จากนั้นจึงนำมาสู่การจัดทำสรุปข้อมูล เน้นรูปแบบที่ง่ายต่อความเข้าใจของสมาชิกและนักวิจัยชุมชนโดยนักวิจัยหลัก หลังจากนั้นนำข้อมูลที่ได้จัดเวทีสังเคราะห์ร่วมกับชุมชน

หลังจากนั้นทีมวิจัยจึงได้มีการจัดข้อมูลลงกรอบการเขียนรายงาน โดยพิจารณาจากความเป็นมาของปัญหาวิจัย คำถามวิจัย วัตถุประสงค์ในการทำวิจัย เป้าหมายและกระบวนการในการดำเนินงานวิจัยเป็นหลัก

8 .การติดตาม/สรุปผลการดำเนินการโครงการวิจัย

เป็นกระบวนการในการติดตามผลการดำเนินการโครงการวิจัยต่อสมาชิกเครือข่าย เพื่อก่อให้เกิดการรับรู้ข้อมูล สถานการณ์การดำเนินงาน ตลอดจนการวางแผนปฏิบัติงานในช่วง โดยทั้งนี้กระบวนการดังกล่าวจะเน้นการจัดร่วมกับการประชุมประจำเดือนของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำขมภู

โดยคณะกรรมการเครือข่ายกำหนดให้เป็นวาระหลักในการประชุมประจำเดือนและให้นักวิจัยหลักเป็นผู้ดำเนินกระบวนการในการสรุป รายงานผลที่เกิดและแลกเปลี่ยนในการวางแผนงานในช่วงเดือนต่อไป

ความคาดหวังที่คณะทำงานวิจัยต้องการร่วมกันในส่วนการดำเนินกระบวนการติดตาม/สรุปผลการดำเนินการโครงการวิจัย เพื่อ ต้องการให้เกิดพื้นที่ในการรับรู้และแลกเปลี่ยนถึงข้อมูล สถานการณ์ความเคลื่อนไหวในการดำเนินการโครงการและความเคลื่อนไหวในด้านงบประมาณโครงการ ตลอดจนเปิดโอกาสให้สมาชิกได้มีส่วนร่วมในการกำหนด และร่วม

แลกเปลี่ยนแผนงาน กิจกรรมในทุกขั้นตอน ซึ่งจากความคาดหวังในข้างต้นจะเป็นหนทางที่นำไปสู่กระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชมพู สร้างความรู้สึกร่วมความเป็นเจ้าของงานร่วมกัน เน้นความโปร่งใสในการบริหารงาน และการตรวจสอบจากสมาชิกของเครือข่ายฯ ซึ่งทางคณะทำงานวิจัยมีความเห็นร่วมกันว่า จะเป็นหนทางในการสร้างฐานองค์กรที่เข้มแข็งในการผลักดันการพัฒนาและแก้ไขปัญหาชุมชนร่วมกัน ต่อไป

2.3 ช่วงหลังโครงการวิจัย

หลังจากการวิจัย ชุมชนจะได้ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ข้อมูลด้านทรัพยากร ที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน จากนั้นคณะทำงานวิจัยจะได้จัดเวทีนำเสนอข้อมูลวิจัยต่อหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรของชุมชน เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) เจ้าหน้าที่ป่าไม้ เป็นต้น เพื่อร่วมกันวางแผนทางในการจัดการทรัพยากรร่วมกับชุมชน

บทที่ 3

ข้อมูลชุมชน

3.1. พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานตำบลชมพู

สภาพทั่วไปในปัจจุบัน

ที่ตั้ง ตั้งอยู่ห่างจากจังหวัดพิษณุโลก ประมาณ 52 กิโลเมตร และห่างจากอำเภอเนินมะปราง ประมาณ 13 กิโลเมตร โดยใช้เส้นทางถนนหลวงจังหวัด หมายเลข 1295 แนวทางสายหลัก

ทิศเหนือ ติดต่อกับ ตำบลวังนกแอ่น อำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก
 ทิศใต้ ติดต่อกับ ตำบลเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก
 ทิศตะวันออก ติดต่อกับ อุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง
 ทิศตะวันตก ติดต่อกับ ตำบลท่าหมื่นราม ตำบลพันชาลี อำเภอวังทอง จังหวัด

พิษณุโลก

ลักษณะพื้นที่ตำบลชมพู เป็นภูเขาสลับที่ราบเชิงเขา ซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าลุ่มน้ำวังทองฝั่งซ้ายและเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง โดยมีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 335 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 209,745 ไร่

ลักษณะภูมิประเทศของตำบลชมพู ประกอบด้วยหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนที่ราบภูเขา จำนวน 4 หมู่บ้าน พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นแหล่งเกษตรกรรม ได้แก่ พื้นที่ทำนา ไร่ข้าวโพด มันสำปะหลัง สวนมะม่วง สวนยางพารา สวนลำไย สวนเงาะ ฯลฯ

(แผนที่)

จำนวนประชากรในตำบลชมพู ทั้งสิ้น 13,217 คน แยกเป็นชาย 6,762 คน หญิง 6,455 คน โดยมีจำนวนครัวเรือน 3,687 ครัวเรือน มีความหนาแน่นเฉลี่ย 39.45 คน/ตารางกิโลเมตร

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนหมู่บ้าน พื้นที่ ครอบครัวยและจำนวนประชากร ตำบลชมพู อำเภอเนินมะปราง

ตำบล	จำนวนหมู่บ้าน	เนื้อที่		จำนวนครอบครัว (ครัวเรือน)	จำนวนประชากร		
		ตร.กม.	ไร่		ชาย(คน)	หญิง (คน)	รวม(คน)
ชมพู	15	335.43	209,643.75	3,687	6,762	6,455	13,217

ที่มา: แผนพัฒนาตำบล 3 ปี องค์การบริหารส่วนตำบลชมพู ประจำปี 2549-2551

ด้านการศึกษา

ตารางที่ 2 แสดงจำนวนสถาบันการศึกษาในพื้นที่ตำบลชมพู

รายการ	ตำบลชมพู
- โรงเรียนประถมศึกษา	7
- โรงเรียนมัธยมศึกษา	-
- ที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน	4
- ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน	1
- หอกระจายข่าว	15

ที่มา: แผนพัฒนาตำบล 3 ปี องค์การบริหารส่วนตำบลชมพู ประจำปี 2549-2551

ด้านสาธารณสุข

ตารางที่ 3 แสดงสถานบริการด้านสาธารณสุข ตำบลชมพู

ตำบล	โรงพยาบาล/สถานอนามัย	อัตรากำลัง		
		แพทย์	พยาบาล	เจ้าหน้าที่สาธารณสุข
ตำบลชมพู	สถานอนามัยตำบลชมพู สถานอนามัยบ้านน้ำปาด สถานอนามัยบ้านรักไทย	-	-	รวม 9 คน

ที่มา : 1.บรรยายสรุปสำนักงานสาธารณสุข อำเภอเนินมะปราง (2540)

2. ข้อมูลพื้นฐานระดับอำเภอ ฉบับที่ 1 สำนักงานอำเภอเนินมะปราง (2540)

ตารางที่ 4 แสดงประเภทและจำนวนของแหล่งน้ำขนาดเล็กที่สร้างขึ้นในเขตตำบลชมพู

ประเภท	ตำบลชมพู
- ฝายขนาดเล็ก(แห่ง)	15
- บ่อน้ำตื้น(แห่ง)	396
- บ่อโยก/บ่อบาดาล(แห่ง)	35
- ประปาหมู่บ้าน(แห่ง)	15
- ประปาภูมิภาค(แห่ง)	-
- สระน้ำ(แห่ง)	70
- ถังเก็บน้ำฝน(แห่ง)	12
- สถานีสูบน้ำพลังไฟฟ้า	3

ที่มา: แผนพัฒนาตำบล 3 ปี องค์การบริหารส่วนตำบลชมพู ประจำปี 2549-2551

3.2 ประวัติศาสตร์ชุมชน

ประวัติการตั้งชุมชนบ้านชมพู ส่วนหนึ่งสืบเชื้อสายมาจากลาวเวียงจันทร์ที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านชมพู หลังจากที่เกิดสงครามและถูกผลกระทบทำให้ต้องอพยพหนีภัยสงครามลงมา โดยระยะแรกอาศัยถ้ำบริเวณพื้นที่รอบชุมชนเป็นที่อยู่อาศัย คือ ถ้ำเกลบ แต่คนในพื้นที่ดั้งเดิมนั้นได้ตั้งชุมชนอยู่ที่บ้านท่าตาล นอกจากนั้นในบริเวณชุมชนบ้านชมพูยังมีกลุ่ม

ชน ที่คนพื้นถิ่นเรียกว่า คาราแดหรือคนป่า(สันนิษฐานว่าเป็นชนเผ่า ตองเหลือง) อยู่อาศัยในบริเวณเขตป่าดิบและมีการติดต่อแลกเปลี่ยนผลผลิต โดยจะนำขี้ผึ้งมาแลกเปลี่ยนข้าว

แต่เดิมชื่อหมู่บ้าน จะเรียกตามลักษณะทางกายภาพที่ตั้งของพื้นที่ โดยชื่อเดิมของชุมชนบ้านชมภู จะมีชื่อว่า บ้านซัปปู บ้านซอนภู โดยมีความหมายเกี่ยวกับลักษณะทางกายภาพที่ตั้งของชุมชนที่มีแหล่งน้ำที่ชุมชนเรียกว่า น้ำซัปปูและน้ำซอน อยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งความหมายของคำว่า น้ำซัปปูและน้ำซอน มีความหมายคือ บริเวณพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำผุด จึงทำให้มีการเรียกชื่อหมู่บ้านได้ทั้ง 2 อย่าง ต่อมาในปี 2512 เปลี่ยนมาเป็นบ้านชมภู สมัยที่นายเทือเป็นกำนัน

จากการค้นพบโบราณวัตถุในพื้นที่แสดงให้เห็นว่าในพื้นที่บริเวณดังกล่าว ได้มีการก่อตั้งเป็นชุมชนโบราณสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยมีพัฒนาการมาโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากรายงานฉบับสุดท้าย แผนการจัดการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติบริเวณเขาหินเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก ของสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม ปี 2543

พบหลักฐานในแหล่งโบราณคดีลุ่มน้ำชมภู โดยดำเนินการสำรวจใน 5 แหล่ง คือ แหล่งโบราณคดี ถ้ำขุนตะถัน ถ้ำกลบ วัดชมภู ถ้ำพระ และเนินกระเบื้อง แสดงให้เห็นว่าแหล่งโบราณคดีในบริเวณดังกล่าว มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดังหลักฐานที่พบคือ เศษภาชนะดินเผาลวดลายต่าง ๆ และโบราณวัตถุของชาวบ้าน เช่น ขวานหินขัด ขวานหินมีป้า กำหนดอายุราว 3,000 – 4,000 ปีและโบราณวัตถุที่ทำจากโลหะสำริด คือ ขวานสำริด กำหนดอายุราว 2,000 – 2,500 ปี โบราณวัตถุชิ้นนี้แสดงให้เห็นพัฒนาการของชุมชนที่รู้จักการใช้โลหะ

ซึ่งหลังจากผ่านยุคนี้ไปแล้ว ชุมชนโบราณที่บ้านชมภูจะเข้าสู่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือ ทวารวดี กำหนดอายุราว 1,200 ปี หลักฐานสำคัญ ได้แก่ การพบเหรียญเงินเป็นรูปพระอาทิตย์ และศรีวิฑูสะ(นอกพระนารายณ์) ลักษณะของเหรียญเงินเช่นนี้ ได้ปรากฏอยู่มากแถบชุมชนโบราณสมัยทวารวดี เช่นที่ อุทอง ออกแก้ว(เวียงดนาม) เมืองศรีมหาโพธิ์ นครปฐม อุตะเปา อำเภอสวรรคโลก และที่อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย อำเภอด่านมะขามเตี้ย จังหวัดพิษณุโลก และที่เมืองพระรถ อำเภอนครไทย จังหวัดสุโขทัย ชุมชนโบราณบางแห่ง เช่น ที่อุทองและออกแก้วเป็นชุมชนยุคแรกเริ่มที่รับวัฒนธรรมอินเดีย ชุมชนโบราณแถบนี้อาจจะนำผลผลิตบางอย่าง เช่น เกลือ นำไปแลกเปลี่ยนกับชุมชนสมัยทวารวดีที่อยู่ใกล้เคียง

หลังจากยุคทวารวดีแล้ว ชุมชนโบราณแถบนี้ยังคงมีการติดต่อกับชุมชนภายนอกอยู่ เห็นได้จากเงินพดด้วง ซึ่งเริ่มใช้ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา และในสมัยอยุธยาชุมชนโบราณในแถบนี้ ยังมีการติดต่อกับชุมชนภายนอกมากขึ้น ดังหลักฐานที่พบจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็น ภาชนะดินเผา จากแหล่งเตาบ้านเตาไห อำเภอมะปราง จังหวัดพิษณุโลก เงินพดด้วง(สมัยสุโขทัย-อยุธยา) เครื่องประดับที่ทำจากทอง เงิน สำริด และยังรวมไปถึงใบหอกเหล็ก

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานว่าทรัพยากรสำคัญของชุมชนโบราณแห่งนี้ ได้แก่ เกลือ ของป่า เช่น น้ำมันยาง รัก ครั่ง ฯลฯ ซึ่งคนนำไปแลกเปลี่ยนกับชุมชนร่วมสมัยแถบพิษณุโลกและสุโขทัย โดยมีแหล่งผลิตเกลือที่สำคัญอยู่ที่เนินกระเบื้อง ซึ่งเป็นแหล่งที่ตั้งอยู่ริมน้ำคลองชมพู ได้พบหลักฐานเป็นร่องรอยของเตาและเศษภาชนะดินเผา ทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ แสดงว่าการผลิตเกลือของชุมชนแห่งนี้มีการผลิตที่ต่อเนื่องยาวนานและใช้เป็นสินค้าแลกเปลี่ยนกับสินค้าจากชุมชนภายนอก

ลักษณะภูมิประเทศ บ้านชมภูนั้นมีลักษณะเป็นแอ่งกระทะ คือ ลักษณะมีภูเขาล้อมรอบหมู่บ้าน ซึ่งก็ส่งผลทำให้มีน้ำท่วมหมู่บ้านครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2519

ลักษณะประชากร

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนบ้านปามาตั้งแต่โบราณ เรื่อยจนมาถึงปัจจุบัน สมาชิกโดยส่วนใหญ่จะเป็นคนพื้นถิ่น และมีการสืบเชื้อสายเรื่อยมา จำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งที่เป็นคนในชุมชน และคนต่างถิ่นอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่โดยการแต่งงาน

อดีตครอบครัวจะมีลักษณะอยู่กันเป็นครอบครัวใหญ่ เพราะพ่อ แม่มีลูกมากเพื่อจะได้มีแรงงานใน การทำงานภายในครอบครัว ความสัมพันธ์ระหว่างคนในครอบครัวมีความใกล้ชิด เนื่องจากไม่ได้อยู่ห่างไกลกัน เด็กก็เรียนและทำงานอยู่ในชุมชนไม่ได้ออกไปทำงานข้างนอก

ความสัมพันธ์ระหว่าง คนกับธรรมชาติ ต่างพึ่งพากันทางด้านปัจจัยทั้ง 4 อยู่กันแบบเอื้อต่อกันไม่ได้ใช้ทรัพยากรอย่างสิ้นผลาญ จึงทำให้ทรัพยากรมีมากพอต่อคนคนในชุมชนด้วยกัน มีการช่วยเหลือกันดี ไม่ว่าจะเป็นงานบุญ งานแต่ง งานบวช กฐิน ผ้าป่าในหมู่บ้าน เพราะส่วนใหญ่คนในหมู่บ้านก็จะเป็นเครือญาติกัน

แต่ปัจจุบันขนาดของครอบครัวนั้นมีขนาดเล็กลงจากแต่เดิม เนื่องจากสภาพทางเศรษฐกิจที่บีบคั้น และช่องทางในการประกอบอาชีพที่จะนำมาซึ่งรายได้ลดลงจนทำให้กลุ่มสมาชิกชุมชนที่อยู่ในวัยทำงาน ต้องออกไปขายแรงงานนอกชุมชน เหลือแต่ผู้เฒ่าผู้แก่กับเด็ก

การเข้ามาในชุมชนของคนภายนอก เมื่อก่อนที่จะเข้ามาอยู่ที่บ้าน ชำรังประมาณ พ.ศ. 2501 – 2502 โดยมีบ้านแค่ 3 หลัง เป็นกลุ่มคนที่มาจากภาคอีสานเข้ามาประมาณ พ.ศ. 2507 - 2508 โดยมีจุดประสงค์ที่ต้องการพื้นที่ทำมาหากินและทรัพยากรในพื้นที่ยังมีความสมบูรณ์ โดยส่วนใหญ่มาจาก จังหวัดบุรีรัมย์ นครราชสีมา นอกจากนั้นยังมีกลุ่มคนจีนที่เข้ามาประมาณ พ.ศ. 2501 – 2502จุดประสงค์ส่วนใหญ่เข้ามาเพื่อค้าขาย สินค้าส่วนใหญ่ที่นำมาขายคือ หอม กระเทียม ข้าวสาร เกลือ ข้าวโพด

คนในชุมชนนับถือศาสนาพุทธ เชื้อชาติไทย และสัญชาติไทย ภาษาที่ใช้ ใช้ภาษากลาง แต่จะมีการออกสำเนียง โดยจะมีคำว่า " เต้ " ลงท้ายประโยค และมีลักษณะคล้ายภาษาทางภาคอีสาน อาทิเช่น คำว่า "ไม่" จะออกเสียงว่า "บ่อ" คำว่า "ใช่" จะออกเสียงว่า " แม่น "

ความสัมพันธ์ของสมาชิกชุมชนกับชุมชนภายนอกใกล้เคียง จะมีการติดต่อ ไป – มาหา
สู่กันตลอด มีอะไรจะคอยช่วยเหลือกันตลอด

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐ ในอดีตเนื่องจากการคมนาคมยังไม่สะดวกและ ห่าง
ระยะทางไกล การเดินทางไปติดต่อราชการมีความยากลำบาก ต้องใช้การเดินทางและใช้การ
เดินเรือในหน้าฝน จึงทำให้ชุมชนมีระบบการจัดการภายในตนเอง บรรทัดฐานทางสังคม มีบ้าง
เช่น ใครทำไม่ดี หรือไม่เหมือนคนอื่น ชาวบ้านก็จะไม่พูดคุยด้วย และไม่เหลือในการทำงานด้วย
แต่ส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านเห็นใครทำตัวไม่ดีก็จะไปบอกผู้ใหญ่บ้าน ญ่ก็จะว่ากล่าว ตักเตือน
ซึ่งมีลักษณะชุมชนบ้านป่า

กลุ่มทางสังคมในอดีตยังไม่มีเพราะเนื่องจากว่าชาวบ้านอยู่กันอย่างธรรมดา ปกติสุข จึง
ไม่ได้มีการรวมตัวกัน แต่ในปัจจุบันได้เกิดกลุ่มทางสังคม โดยสาเหตุทั้งเกิดจากการจัดตั้งโดย
หน่วยงานราชการและที่เกิดจากการเห็นร่วมกันของสมาชิกในชุมชน

ลักษณะทางเศรษฐกิจ

อาชีพสมัยก่อน ส่วนใหญ่จะนิยมทำนา โดยจะใช้พันธุ์ข้าวที่หลากหลาย ไม่ได้แยกทำ
ชัดเจนเหมือนปัจจุบัน และทำกันแค่ปีละ 1 ครั้งเท่านั้นจะไม่เน้นที่จะทำในพื้นที่ขนาดใหญ่
กำจัดแมลงโดยทางธรรมชาติ ไม่ได้ใส่ปุ๋ย หรือยาฆ่าแมลงแต่อย่างใดโดยทำกันแค่พอกิน พันธุ์
ข้าวที่ปลูกกันในอดีตได้แก่ คือ

ข้าวเบา คือ ข้าวที่มีน้ำหนักเบา โดยข้าวจะออกรวงก่อนข้าวหนัก และสามารถ
เกี่ยวได้ก่อน พันธุ์ข้าวหนัก ได้แก่ พันธุ์ หอมมาลัย ,หมาตีน ,ดอกคูณ

โปลาน , หอมบั้ง

ข้าวหนัก คือ ข้าวที่มีน้ำหนักมาก อาทิเช่น พันธุ์ดอกคูณ , พันธุ์ขาวกอเดียว,
พันธุ์เหลืองอ่อน , ข้าวเหลืองเม็ดลาย,ข้าวขาวกลางปี ,ข้าวเหลืองแพร่
,ข้าวพวงตะคล้อ, ข้าวขาววังทอง ,ข้าววังกระดาศ ,ข้าวหนังปูย ,ข้าว
โปลศรี

โดยพันธุ์ทั้งหมดนี้ ยังคงมีการเพาะปลูก ก่อนปี พ.ศ. 2500 ทั้งนี้ โดยหลังจากนั้น
เริ่มสูญหายไป โดยพันธุ์ข้าวหนักเริ่มหายไปก่อน ในช่วง พ.ศ. 2503 – 2504 และ ค่อยๆเริ่ม
หายไปเกือบทั้งหมดจนไม่มีสมาชิกชุมชนให้ความสนใจเก็บรักษาพันธุ์และเพาะปลูก

พันธุ์ข้าวในปัจจุบันที่ยังมีการเพาะปลูก ได้แก่ พันธุ์ ข้าวแสนหมึก หอมสุรินทร์ หอม
มะลิ เหลืองอ่อน ชัยนาท ชีมา ข้าวขาวกอ ขาววังทอง ขาวขโมย สาเหตุผลที่ปรับเปลี่ยนมา
เป็นพันธุ์นี้ เพราะพ่อค้าที่มารับซื้อ นำพันธุ์ข้าวมาให้ และให้อ่างเหตุผลในการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว
ว่า ข้าวพวกนี้เป็นรื่องท้องปลาซึ่งเป็นข้าวที่ไม่ดี รสชาติไม่มัน ไม่อร่อย ไม่เป็นที่นิยม
นอกจากนี้ยังมีการปลูกข้าวเหนียว และข้าวฟ่าง

เนื่องจากลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ ที่มีลักษณะเป็นที่ราบเชิงเขาไม่เหมาะกับการทำนา จึงได้มีสมาชิกบางส่วน ทำการผลิตโดยการทำไร่ ข้าวโพด (พันธุ์สุวรรณ 1,3) ถั่วมัน, ถั่วดำ, ถั่วแดง, ถั่วแขก, ถั่วฝักยาว, ถั่วพู, อ้อย ฝ้าย และบางส่วน ทำสวน พืชผักสวนครัว เช่น ผักกาด พริก กะเพรา ข่า บวบ ตะไคร้, ผลไม้ เช่น กล้วย ส้มโอ มะม่วง

ซึ่งการผลิตทั้งหมดที่กล่าวมานี้ ไม่ได้หวังเพื่อไว้ขายแต่ทำเพื่อเอาไว้กินก่อน เหลือจากกินแล้วจึงขาย และบางส่วนก็แบ่งกันกินโดยแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้อง และคนที่สนิทสนมนับถือกันภายในชุมชนทำไร่

การจัดการผลผลิต โดยส่วนใหญ่จะเน้นการบริโภค เก็บผลผลิตที่ได้จากการเก็บเกี่ยวไว้กินก่อน เหลือแล้วจึงขาย ซึ่งสมาชิกชุมชนบางรายก็ทำเพื่อเก็บไว้กินอย่างเดียว ชาวบ้านจะเก็บข้าวเปลือกไว้ในยุ้งจะเห็นได้จากสภาพพื้นที่บริเวณบ้านสมาชิกชุมชนโดยส่วนใหญ่จะมียุ้งข้าวไว้เก็บทุกหลังคาเรือน และสมาชิกชุมชนจะมีวิถีการพึ่งพิงอยู่กับทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ ทั้งการเก็บหาผักป่า เช่น ผักหวาน หน่อไม้ ยาง ฝั ง ปอ นอกจากนี้ยังมีการใช้เป็นวัตถุดิบในการผลิตเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่นการนำปอและหวายมาฝั่นเป็นเชือกกล่ามวัว-ควาย การแปรรูปไม้ที่มีลักษณะเป็นรูปใถ้นำมาตบแต่งให้เป็นคันไถในการทำนา

นอกจากนั้นในแต่ละครอบครัวยังมีการเลี้ยงสัตว์ทั้งที่ไว้ใช้งาน เช่น ควาย , วัว และไว้ขาย เช่น หมู, ไก่, เป็ด ซึ่งแต่ละบ้านจะเลี้ยงควายไว้ไม่เกิน 20 ตัว ฐานะทางเศรษฐกิจ จะแบ่งกันที่จำนวนการถือครองที่ดินที่ทำกิน

การแลกเปลี่ยน ในอดีตนั้นมีการแลกเปลี่ยนในรูปผลผลิตต่อผลผลิต ช่วงแรกจะต้องนำไปขายที่ท่าพ่อ จังหวัดพิจิตร โดยใช้เกวียน ต่อมาในช่วงก่อน ปี พ.ศ.2508 จะมีรถขับเข้ามารับซื้อข้าวเปลือกในชุมชน ส่วนข้าวโพดจะส่งลงเรือเพื่อไปขาย สินค้าที่ชุมชนแลกเปลี่ยนเช่น ข้าวสารแลกกับกล้วย , น้ำตาล น้ำมัน , น้ำมันก๊าด , ผักกาดเค็ม , ปลาร้า , กล้วยทอด , หอม , กระเทียม ลูกปัด (สร้อย) , น้ำตาลทราย , พริก , ตาลโดนด , หม้อ , ถ้วยชาม , , เนื้อวัว , เกลือ , ผ้าถุง, ผ้าห่ม, เสื้อผ้า

การค้าขายที่ติดต่อกับข้างนอกบ่อยๆโดยใช้เรือ แต่เริ่มแรกที่ติดต่อกับภายนอกจะใช้เกวียนในฤดูแล้ง ไปที่ท่าพ่อ ส่วนหน้าน้ำหรือฤดูฝนจะใช้เรือแจว ประมาณปี พ.ศ. 2499 – 2500 จึงจะมีเครื่องเรือเข้ามาโดยไปวัดตายม เนินกุ่ม จ.พิจิตร

ส่วนการเดินทางไปค้าขายที่ทรัพย์ไพรวัลย์นั้น ใช้การเดินทางเท้าข้ามภูเขาไป คือเขาเจ็ทท์ และก็ไปที่ตลาดทรัพย์ไพรวัลย์และก็ออกไปที่วังทอง โดยส่วนใหญ่ก็ไปเอา พริก เกลือ ยาสูบ และของใช้ต่างๆ ทั้งด้วยเหตุผลการค้าขายแล้วยังเป็นการล่าสัตว์ไปตามทางเดินด้วย

การโดยสารทางน้ำ เริ่มขึ้นโดยเรือยนต์ มีเรือเครื่องยนต์ลำแรกของหมู่บ้านเป็นของตาหยัน ส่วนใหญ่จะใช้ขนข้าวของแลกเปลี่ยนสินค้า เช่น เอาข้าว , ข้าวโพดไปขายในเมือง และซื้อหม้อ เข้ามาขายในหมู่บ้าน

ระบบการผลิตจะเน้นการใช้แรงงานของสมาชิกในครอบครัว โดยจะช่วยเหลือกันทำงาน
ทุกคน และมีการลงแขก (เอาแรง) กันเกี่ยวข้าว ซึ่งใครมีความยากก็นำควายไปช่วยกัน ผู้ชายจะ
ไถนา ดำข้าว ส่วนผู้หญิงจะดำนา และจะช่วยกันเกี่ยว

ลักษณะการถือครองที่ดิน สมาชิกชุมชนโดยส่วนใหญ่จะมีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง
ไม่ได้เช่าของคนอื่นทำ เพราะเนื่องจากทำกันแต่พอกินเท่านั้น บางครัวเรือนทำกันแค่ 1 - 2
แปลงเท่านั้นการมีที่นา โดยส่วนใหญ่จะบุกเบิกจากป่าที่มีการสัมปทาน ถ้าใครอยากถาง ก็ไป
ถางเอา นอกจากนี้ในอดีตยังมีที่ดินสาธารณะที่เป็นพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกชุมชน
ประมาณ 2,700 ไร่ ไร่ใช้เลี้ยงสัตว์ แต่ปัจจุบันมีคนจับจองไปหมดแล้ว

ด้านการพัฒนาในครัวเรือน จากคำบอกเล่า ประวัติศาสตร์ชุมชนของผู้เฒ่าในช่วง
สมัยก่อนช่วง 80ปีที่ผ่านมา ชุมชนบ้านชมภูจะไม่ค่อยมีการทอผ้าไว้ใช้เอง โดยผ้าที่ใช้จะได้นำ
จากการแลกเปลี่ยนสินค้าหรือการซื้อด้วยเงิน นอกจากนี้ในสมัยช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 จะทอ
กันเองประมาณ พ.ศ. 2588

การศึกษาของคนในชุมชน

ในอดีตการศึกษาจะเรียนกันที่ศาลาวัดโดยพระเป็นผู้สอน สมาชิกในชุมชนส่วนใหญ่จะ
จบการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 โดยเรียนกันที่วัดชมภู ซึ่งจะมีครูนั่งเรือมาทางคลองชมภูมา
สอนให้ และจะหยุดเรียนในวัน 15 ค่ำ ซึ่งเป็นวันพระเพื่อให้ลูก หลาน ได้ทำบุญกัน

ด้านสุขภาพ

ในอดีตถ้ามีการเจ็บไข้จะไปหาหมอสมุนไพร เช่น หมอธรรม เกิดด่วน ส่วนหมอแผน
ปัจจุบันคนแรกที่เข้ามาคือ หมอมั่น โดยมีการก่อตั้งอนามัยชมภูก่อนการก่อสร้างโรงพยาบาล
เนินมะปราง ซึ่งอนามัยนั้นสมัยก่อนเรียกว่า สุขศาลา โดยชาวบ้านจะไปหาหมอทางเดินป่า
อาศัยทางรถลากไม้ ลากข้าวบ้าง

โรคระบาดต่างๆที่ทำให้คนในชุมชนเสียชีวิต ได้แก่ โรคฝีดาษ ไข้ป่า อหิวาตกโรค
(ท้องร่วง) ไข้มาลาเรีย (ไข้จับสั่น) ไข้ทรพิษ อีสุกอีใส หัด โรคตะพัน (เป็นโรคที่เกิดกับเด็ก
ทารก อาการคือ ตัวจะเขียวและชัก เพราะอยู่ห่างไกลจากโรงพยาบาลจึงทำให้ต้องรักษาโดย
การให้หมอสมุนไพรต้มยา ฟันเป่ารักษาแทน ซึ่งก็ส่งผลให้เด็กเสียชีวิตมากเมื่อเทียบกับปัจจุบัน
)

ประเพณีดั้งเดิม

เทศกาลชาติ (จะเทศในเดือนพฤศจิกายน), ก่อพระเจดีย์ทราย (วันสงกรานต์), นาง
ดัง (เป็นลักษณะร่างทรงที่ไล่ตีชาวบ้านที่เข้ามาใกล้ๆ), ลูกช่วง (จะเล่นในวันสงกรานต์), ตระ
สงกรานต์ (จะเล่นรำวงและลูก หลานจะต้องตักน้ำใส่ห้องน้ำให้ผู้ใหญ่เอาไว้อาบ และล้างเท้าให้
ผู้ใหญ่ที่ตนเองนับถือ), ลิงลม นางควาย, นางช้าง, นางข้อง, นางดอกไม้, ฟินเลเล, แห่นางแมว
 เป็นต้น

งานบุญ ประเพณี เช่น งานบวช งานแต่ง งานเผาศพ ในอดีตจะไม่จัดแบบใหญ่โต หรือเสียเงินเยอะๆและไม่ได้มีพิธีกรรมมากมาย พี่จะมีการเปลี่ยนแปลงเมื่อชาวบ้านได้ไปเห็นจากที่อื่นมาเลยมาทำตามแบบอย่างบ้าง เมื่อชาวบ้านเห็นกันก็เลยมีความรู้สึกว่าคุณมีหน้ามีตา กลายเป็นเหมือนแข่งกันจนกลายเป็นว่าไม่ว่าคนมี หรือคนจนก็จะทำ เมื่อก่อนจะไม่มีการ์ดแจกเพื่อให้มากินเลี้ยงเลย ไม่มีโต๊ะจีน โต๊ะจีนนั้นเป็นกระแสวิงคอมที่ไม่ดีที่เข้ามาทำให้ผู้คนปฏิบัติตาม คือ ต่างคนก็ต่างมาทานอาหาร อิ่มแล้วก็กลับบ้านกันไม่ได้เป็นเหมือนก่อน

ความรู้ท้องถิ่น

เหล้าพื้นบ้าน (โดยการหมักจากข้าวเหนียว) การตีมีดการจักสาน (ตะกร้า กระด้ง ตะแกรง เหว ช้อง กระติบ กระบุง สุ่ม) ถ้ำบ้านไหนสานไม่เป็นก็แจกกันใช้ การทอผ้า (ผ้าฝ้าย) การปั้นหม้อดิน และปั้นเตาหาสมุนไพรทานเพื่อรักษาโรคบางชนิด เช่น ห้วยข้าวเย็นได้ แก้วโรคร้อน

บทที่ 4

สภาพพื้นที่ศึกษาวิจัย

4.1 สภาพทั่วไปของพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู

พื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู ซึ่งเป็นลำน้ำสาขาหนึ่งของแม่น้ำน่าน มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาที่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง ครอบคลุมพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพูถึงจุดบรรจบแม่น้ำน่านที่บ้านท่าหลวง อ.เมือง จ.พิจิตร มีขนาดพื้นที่เท่ากับ 849.8 ตร.กม. ครอบคลุมพื้นที่ 4 อำเภอ 2 จังหวัด ประกอบด้วย อำเภอเนินมะปราง อำเภอวังทอง อำเภอบางกระทุ่ม จังหวัดพิษณุโลก และอำเภอเมือง จังหวัดพิจิตร

1 ปริมาณฝนในพื้นที่

ข้อมูลจากสถานีตรวจวัดปริมาณน้ำฝน อำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งดำเนินการตรวจวัดโดยกรมอุตุนิยมวิทยา ปี พ.ศ.2495-พ.ศ.2544 สรุปได้ดังนี้

ปริมาณฝนรายปี

ค่าสูงสุด	1,887.20 มม.
ค่าต่ำสุด	925.60 มม.
ค่าเฉลี่ย	1,328.86 มม.

ปริมาณฝนรายเดือนเฉลี่ย

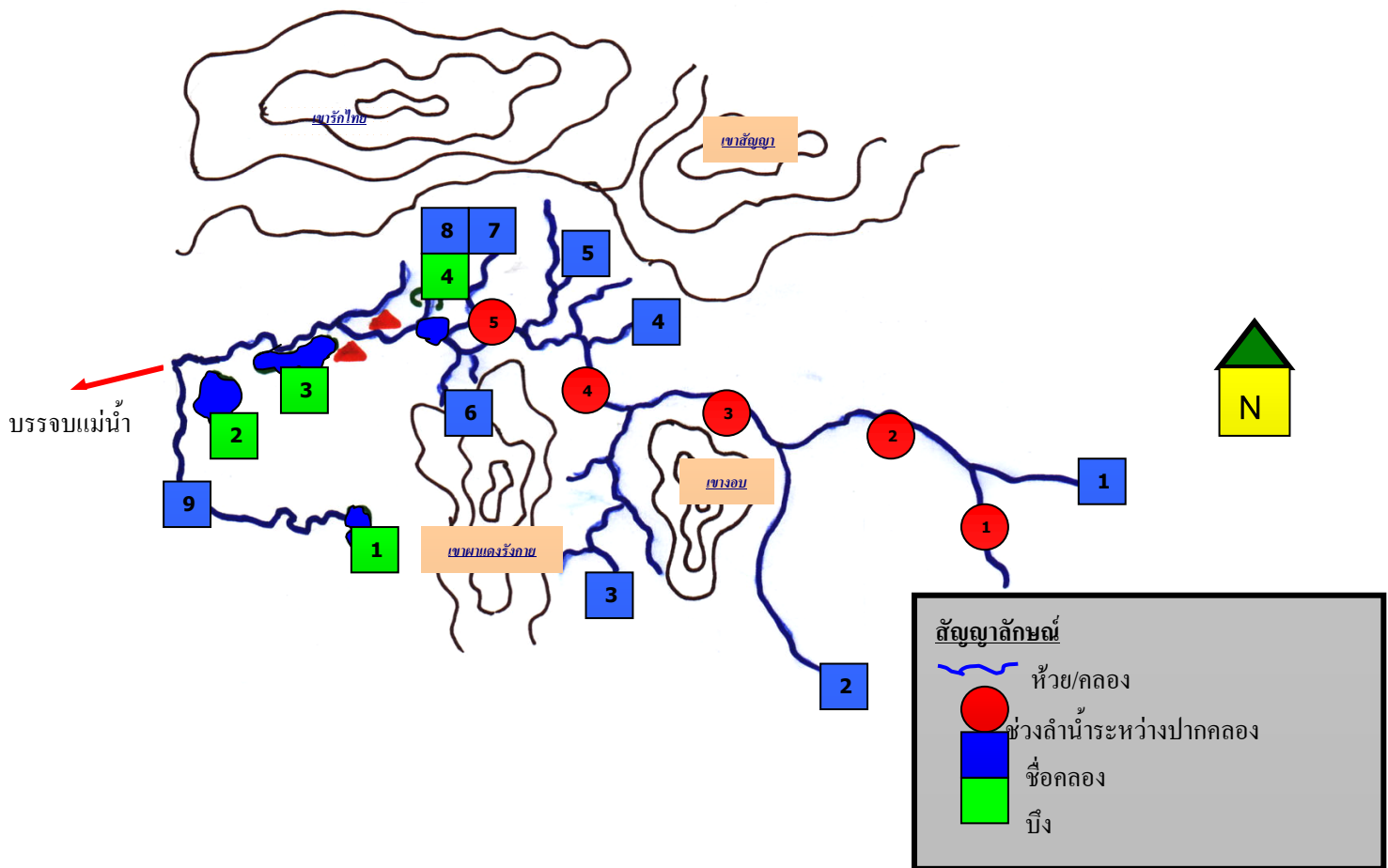
ค่าสูงสุด	257.51 มม.
ค่าต่ำสุด	4.45 มม.
ค่าเฉลี่ย	110.74 มม.

ลุ่มน้ำคลองชมพูมีปริมาณน้ำท่า เฉลี่ย 262.84 ล้าน ลบ.ม./ปี โดยอัตราการให้น้ำของลุ่มน้ำเท่ากับ 10.52 ลิตร/วินาที/ตร.กม.

การศึกษาครั้งนี้ ได้กำหนดขอบเขตการศึกษาในส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู ประกอบด้วยพื้นที่ 8 หมู่บ้าน ในตำบลชมพู อ.เนินมะปราง จ.พิษณุโลกและได้กำหนดให้พื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งประกอบด้วยหมู่บ้านชมพูหมู่ที่ 1 และบ้านชมพู หมู่ที่ 3 เป็นพื้นที่ดำเนินการวิจัยหลัก ในการดำเนินการศึกษาข้อมูลและเป็นกลุ่มประชากรหลักในการศึกษา

จากการศึกษา พบว่าพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบน มีลักษณะเป็นพื้นที่ระหว่างเทือกเขา มีความลาดชันประกอบด้วยมีลำน้ำหลายสายไหลลงสู่คลองชมพู โดยเฉพาะในขอบเขตพื้นที่หลักการศึกษา ประกอบด้วย ลำน้ำสาขา จำนวน 9 สาย ที่ไหลบรรจบกับคลองชมพู ดังภาพ

4.2 ระบบนิเวศและลำน้ำสาขาคลองขมก

ลำน้ำสาขาของคลองขมกในพื้นที่การศึกษา ประกอบด้วย

1	คลองห้วยบง	ที่ไหลมาจากด้านตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีต้นกำเนิดอยู่บริเวณ เทือกเขาปู่ ในตอนกลางอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง
2	คลองขุนกระเจียก	เป็นลำน้ำสาขาที่ไหลมาทางตอนใต้ มีจุดกำเนิดอยู่บริเวณสันปันน้ำเขางอบใหญ่อยู่ระหว่างเขาสูงและเขางอบใหญ่
3	คลองน้ำกุ่ม	กำเนิดจากเขางอบน้อยไหลย้อนขึ้นไปทางทิศเหนือลงสู่คลองขมก
4	คลองหินหินฝน	มีต้นกำเนิดจากบริเวณเขาเจ็ดหัดซึ่งเป็นยอดเขาหนึ่งในแนวเทือกเขาสัญญา ไหลจากทิศเหนือลงบรรจบคลองขมก ผ่านคุ่มบ้านคลองหินฝน บ้านขมก หมู่ที่ 3
5	คลองวังสำนึก	กำเนิดจากลำน้ำ 2 สายไหลมาบรรจบกัน ก่อนที่ไหลรวมกันสู่คลองขมก โดยคลองสายแรก คือ คลองวังสำนึก มีจุดกำเนิด

บริเวณเขาสัญญาณ(เขาหนองหม้อ)อยู่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
อีกสาย คือ คลองห้วยม่วง มีต้นกำเนิดจากเขารักไทย ไหลลงมา
ทางทิศเหนือ

6	คลองกั้ง	มีต้นกำเนิดบริเวณแนวเขาผาแดงรังกาย ไหลมาทางทิศใต้
7	คลองเข็ม	ต้นกำเนิดจากเขารักไทยไหลลงสู่คลองชมพูทางทิศเหนือ
8	คลองห้วยตะเข้	เป็นลำน้ำสาขาที่ไหลมาทางตอนเหนือ มีจุดกำเนิดอยู่บริเวณเขารักไทย
9	คลองห้วยนา	เป็นลำน้ำที่มีต้นกำเนิดจากบริเวณน้ำซับ หรือที่ชุมชน เรียกว่าน้ำพุ ซึ่งเป็นน้ำใต้ดินที่ไหลมาจากแนวเทือกเขาผาแดงรังกาย มีน้ำตลอดทั้งปีไหลผ่านที่ทำกินของสมาชิกชุมชนก่อนที่จะบรรจบกับคลองชมพู

ระบบนิเวศในลำน้ำคลองชมพู จากการศึกษาระบบนิเวศในพื้นที่ลุ่มน้ำตอนบน สามารถแบ่งออกและจำกััดนิยามความหมาย ได้ดังนี้

- ห้วย หมายถึง ลำน้ำที่มีน้ำไหลตลอดปี มีขนาดใหญ่กว่าคลอง และมีระบบนิเวศวังน้ำ และแก่งหินตลอดสายน้ำ ซึ่งโดยความเข้าใจของคนพื้นบ้าน จะเรียก คลองชมพูที่ทางหน่วยงานราชการเรียกว่า ห้วยชมพู
- คลอง คือ ลำน้ำสาขาของลำห้วยที่ในบางสายจะมีน้ำทั้งปีหรือบางสายแห้งเป็นฤดูกาล โดยในขอบเขตพื้นที่ศึกษาหลัก จะมี คลอง อยู่ 9 สายที่ไหลลงสู่ ห้วยชมพู
- วัง หมายถึง บริเวณกลางลำห้วย มีน้ำตลอดทั้งปี และมีระดับน้ำที่สูง เป็นที่อยู่อาศัยของปลาในหน้าแล้ง บริเวณวังจะเริ่มจากท้ายแก่งในตอนเหนือลำน้ำและปิดท้ายด้วยแก่งหิน พื้นที่บริเวณวังจะเปรียบเสมือนเป็นแหล่งกักเก็บน้ำตามธรรมชาติ

ตารางที่ 10 แสดงรายชื่อแก่งในบริเวณห้วยชมพูตอนบน(ดูภาพประกอบ)

บริเวณ	ชื่อวัง
1. พื้นที่ต้นน้ำห้วยชมพู-ปากคลองร่วมคลองห้วยบง	1.วังหินลาด 2.วังถ้ำน้ำน้อย
2.จากปากคลองห้วยบง-ปากคลองขุนกระเจียก	3.วังเจตบุตร 4.วังตะเคียน 5.วังตำแยน้อย

บริเวณ	ชื่อวัง
	6.วังหลง 7.วังปิ่น 8.วังกระท่อมนก 9.วังถ้ำซาง
3.จากปากคลองขุนกระเจียก-ปากคลองน้ำกุ่ม	10.วังตำแยใหญ่ 11.วังกะด้า 12.วังปากะขาว 13.วังแก่งคั่นนา 14.วังทับสิงห์ 15.วังแก่งกม่วงพวน 16.วังกะทะ
4. จากปากคลองร่วมคลองน้ำกุ่ม-ปากคลองหินฝน	17.วังตาล่อม 18.วังเจ็ลียงป่าพลู 19.วังวน 20.วังยาง
5.จากปากคลองหินฝน-ปากคลองปากคลองห้วยตะเข้	21.วังแก่งยายอยู่ 22.วังผาใหญ่ 23.วังไม้งาม 24.วังผาน้อย 25.วังหิน 26.วังแก่งตาขาว 27.วังบอน 28.วังแก่งตาเสือ 29.วังยาว 30.วังหมั่น 31.วังนาริน 32.วังท่าหินดาด

แก่ง คือบริเวณที่มีก้อนหินเรียงราย ขวางทางเดินน้ำและเป็นเสมือนกำแพงธรรมชาติที่กั้นน้ำให้กับวัง

บุง คือ พื้นที่ราบลุ่มที่จะมีน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก และหน้าแล้งน้ำจะแห้งสามารถใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูก

หนอง เป็นพื้นที่รองรับน้ำในฤดูน้ำหลาก ในอดีตมีอยู่ด้วยกันหลายบริเวณ เช่น หนองหญ้าไซ, หนองเกียน, จิก, ไถ้กุด (ปัจจุบันกลายเป็นที่นา) บางแห่งถูกถมไป เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน เช่น หนองควายเถื่อน, หนองแก, หนองหิน, หนองกกโพ และในบางแห่งมีสภาพตื้นเขินไม่สามารถเก็บกักน้ำได้ในปริมาณมาก ทั้งนี้เนื่องจากสาเหตุการพังทลายของหน้าดินที่มาจากการ

ทำลายพื้นที่ต้นน้ำและจากการเกษตร ในอดีตหนองจะเป็นพื้นที่เก็บกักน้ำส่วนหนึ่งมาจาก
เหตุผลที่ควายมักจะชอบนอนเล่นในหนอง จึงทำให้ดินยุบเป็นหลุมเป็นหล่ม สามารถเก็บน้ำไว้
ได้

มีตำนานเล่าถึง การเกิดขึ้นของหนองหนองกงเกียน , หนองหญ้าไซ , หนองจาน ว่า
เกิดจากไฉ่เต๋ย มนุษย์โบราณ กอบเอาดินบริเวณศาลาไฉ่เต๋ย มาให้น้องเล่น

ปัจจุบันหนองน้ำที่มีสภาพที่ยังสามารถรองรับน้ำอยู่ได้จะเหลืออยู่ประมาณ 1 หนอง
คือ 1.หนองน้ำลัด(หมายเลขที่ 3 ในภาพที่)

บึง จะมีลักษณะใหญ่กว่าหนองเป็นพื้นที่รองรับน้ำในฤดูน้ำหลาก เช่น 1. บึงสกุล
(หมายเลขที่ 2 ในภาพที่) 2.บึงห้วยตะเข้(หมายเลขที่ 4 ในภาพที่)

น้ำพุ เป็นน้ำที่ไหลมาจาก ธารน้ำใต้ดินตามรอยแตกของชั้นหิน ซึ่งมีต้นกำเนิดอยู่ที่เทือกเขา
ผาแดงรังกาย และไหลลงสู่ห้วยชมพูโดยผ่านคลองห้วยนา

มีตำนานเล่าต่อกันมาว่า มีคนมอญอพยพหนีทัพมาพบเห็นเพียงถ้ำจึงคิดที่จะหลบซ่อน
ตัว แต่พอเข้าไปนอน หลังกาล้ำกำลังจะถล่มเลยช่วยกันตัดไม้ค้ำไว้ แต่ไม่สามารถทานน้ำหนัก
ของหินได้จึงถล่มลงมาทับตาย เวลาต่อมาได้ มีสามเณรเดินธุดงค์ผ่านมาเกิดอาการกระหาย แต่
ไม่มีแหล่งน้ำให้กิน จึงตั้งจิตอธิษฐานขอให้มีย่าน้ำกินจากเทวดาและได้ใช้แช่ดีที่ลานหินจนหินแตก
และมีน้ำผุดขึ้นมาจึงทำให้มีน้ำพุขึ้นมาจนถึงทุกวันนี้

4.3 ลักษณะทางชีวภาพของกลุ่มน้ำคลองชมพู

สภาพทางภูมิศาสตร์ที่ตั้งของพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู มีความสลับซับซ้อนของพื้นที่ตามธรรมชาติ และวัฏจักรการไหลของน้ำที่พัดพาดินตะกอนจากที่ราบสูงของต้นน้ำมาทุกปี ก่อให้เกิดความหลากหลายของสิ่งมีชีวิตที่เกิดขึ้นในระบบนิเวศน์ย่อยต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ห้วย คลอง วังแก่ง บึง หนอง ส่วนพื้นที่ต้นน้ำของกลุ่มน้ำคลองชมพู อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง ซึ่งมีลักษณะทางนิเวศวิทยาและประเภทของป่า ที่ชุมชนได้เข้าไปใช้ประโยชน์และมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศและความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งพันธุ์พืชและสัตว์ป่า

อุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวงได้รับการประกาศจัดตั้งเป็นอุทยานแห่งชาติในปี พ.ศ. 2506 โดยประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 80 ตอนที่ 11 วันที่ 29 มกราคม 2506 โดยได้มีการประกาศเปลี่ยนแปลงเนื้อที่ 2 ครั้ง กล่าวคือ ครั้งแรกในปี พ.ศ.2515 และครั้งสุดท้ายประกาศในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 92 ตอนที่ 101 วันที่ 27 พฤษภาคม 2518 มีเนื้อที่ ประมาณ 1,262.4 ตารางกิโลเมตร

สภาพป่าไม้ของพื้นที่ต้นน้ำคลองชมพู และอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง มีลักษณะของสังคมพืชและป่าไม้ โดยสามารถจำแนกได้ 4 ชนิด คือ

สังคมป่าดงดิบ (Hill Evergreen Forest) มีเนื้อที่ประมาณร้อยละ 32.20 ของพื้นที่ ขึ้นอยู่บนเนื้อที่ผืนใหญ่บริเวณตอนกลางของอุทยานและบริเวณต้นน้ำคลองชมพู และกระจายตัวเป็นหย่อมๆตามช่องเขาที่มีความชันสูง

สังคมป่าเต็งรัง(Dry Dipterocarp Forest) จะพบในระดับความสูง 100-400ม.(รทก.)แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ ป่าเต็งรังที่มีไม้รังเป็นไม้เด่น และ ป่าเต็งรังที่มีไม้เหียงเป็นไม้เด่น

สังคมป่าเบญจพรรณ(Mixed Deciduous Forest) มีลักษณะเป็นป่าโปร่ง

สังคมทุ่งหญ้าหรือทุ่งหญ้าสะวันนา (Savannah) จะพบในส่วนพื้นที่ทุ่งแสลงหลวงและทุ่งนางพญา โดยจะพบในส่วนฝั่งตะวันออกของอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง

ในการศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพทางคณะทำงานวิจัยได้กำหนดให้มีการสำรวจในพื้นที่ ที่ชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์ คือ บริเวณพื้นที่ในเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง จำนวนพื้นที่ในการประเมินสภาพทรัพยากร ใช้พื้นที่ตามรายงานการศึกษาความเหมาะสมและผลกระทบสิ่งแวดล้อม โครงการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู จัดทำโดย บริษัทแอ็กก็คอนซัลท์จำกัดร่วมกับบริษัทจีเอ็มที คอร์ปอเรชั่น คือ พื้นที่ป่าไม้ที่จะสูญเสีย ถ้ามีการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำคลองชมพู ประมาณ 3,124 ไร่ โดย วางแปลงสำรวจเป็นกลุ่มตัวอย่างจำนวน 205 แปลง คิดเป็นเนื้อที่ 20 ไร่ 3 งาน 25 ตร.วา

ข้อค้นพบในการสำรวจข้อมูลการประเมินพฤษศาสตร์พื้นบ้านแบบเร่งด่วน(Rapid Ethnobotanical Appraisal :REA)ด้านความหลากหลายของชนิดพันธุ์ พืช ด้านอาหารและความอุดมสมบูรณ์ทางคณะทำงานได้ข้อสรุปในเบื้องต้น ดังนี้

ความหลากหลายชนิดพันธุ์

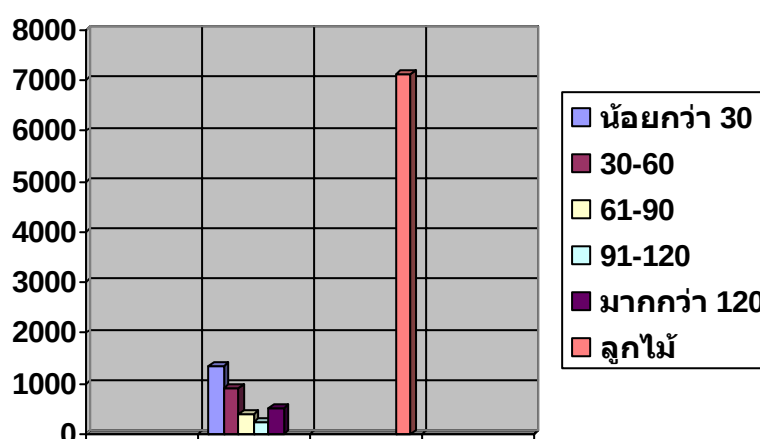
จากการสำรวจข้อมูลในพื้นที่ตัวอย่าง เนื้อที่ 20 ไร่ 3 งาน จำนวน 205 แปลง ข้อค้นพบว่า สภาพทรัพยากรมีความหลากหลายชนิดของพันธุ์พืชในส่วนไม้ยืนต้น จำนวน 186 ชนิด 3,949 ต้น โดยมี

ขนาดชั้นความโต แบ่งได้เป็นไม้ในในสวนขนาดความโต น้อยกว่า 30 เซนติเมตรซึ่งเป็นไม้ที่อยู่ในช่วงการเจริญเติบโตและมีอัตราการพัฒนาเป็นไม้แม่พันธุ์ต่อไป คิดเป็นร้อยละ 39.83และมีไม้ที่มีขนาดชั้นความโตที่มีลักษณะที่เป็นแม่พันธุ์ไม้เพื่อการขยายพันธุ์ ร้อยละ 21.88 โดยแบ่งเป็นไม้ที่มีชั้นขนาดความโต 91cm.-120cm. ร้อยละ6.80 และขนาดมากกว่า 120cm. ร้อยละ 15.08 (รายละเอียดตารางที่ 3.5)

ตารางที่ 5 แสดงข้อมูลความหลากหลายชนิดและขนาดเส้นรอบวง(ชั้นความโต)

จำนวนความหลากหลายชนิด	ชั้นความโต(เซนติเมตร)					รวม(ต้น)
	< 30	30-60	61-90	91-120	> 120	
ต้นไม้ 186 ชนิด	1,352	919	380	231	512	3,394
ลูกไม้ 174 ชนิด						7,134

แผนภูมิที่ 1 แสดงข้อมูลความหลากหลายชนิดและขนาดเส้นรอบวง(ชั้นความโต)

ในส่วนของลูกไม้ของไม้ยืนต้นในการสำรวจ ข้อมูลที่ค้นพบ ในด้านความหลากหลายชนิดมีจำนวน 174 ชนิด ซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าไม้ยืนต้น ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากปัจจัยในด้านฤดูกาลที่ดำเนินการสำรวจ และพันธุ์ไม้บางชนิดมีการขยายพันธุ์ได้ยาก จึงส่งผลให้ความหลากหลายชนิดของลูกไม้ที่ค้นพบมีความหลากหลายชนิดน้อยกว่าความหลากหลายชนิดของต้นไม้

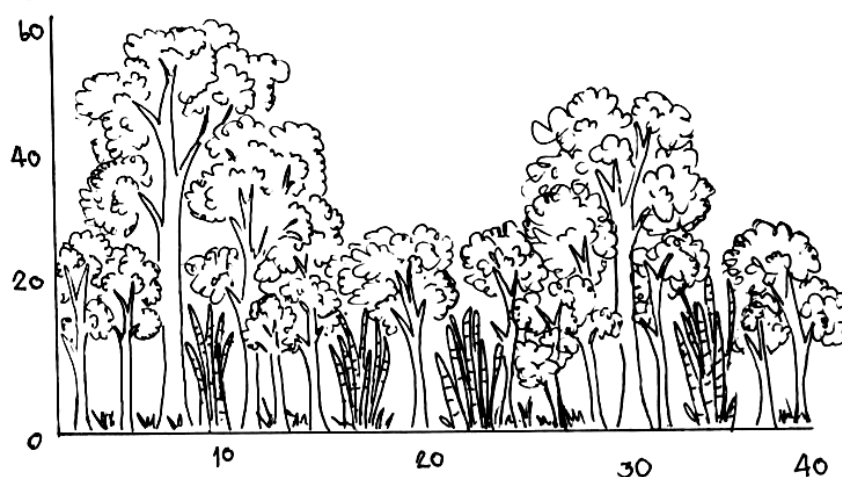
ลักษณะความสำคัญของลูกไม้จะแสดงถึงอัตราการทดแทนที่ทรัพยากรป่าไม้จะขยายและสร้างความสมบูรณ์ให้กับผืนป่า โดยข้อมูลที่ค้นพบ จะมีอัตราการทดแทนของลูกไม้กับไม้ยืนต้น เฉลี่ย 2.10/ไม้ยืนต้น 1ต้น ซึ่งมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เพราะจากข้อมูลที่ได้อัตราการทดแทนมีอัตราส่วนที่ต่ำถ้ามีการทำลาย การเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ หรือการใช้ทรัพยากรอย่างขาดการจัดการที่เป็นระบบและยั่งยืน ย่อมส่งผลต่อการลดลงของความสมบูรณ์ของพื้นที่และสัมพันธ์ถึงระบบนิเวศที่เป็นแหล่งต้นน้ำของชุมชน

แต่ทั้งนี้ยังคงมีปัจจัยในอีกด้านที่ทำให้อัตราส่วนการทดแทนมีอัตราที่ต่ำ เนื่องจากการที่ลักษณะพื้นที่สำรวจอยู่ในเขตป่าประเภทเบญจพรรณและป่าดิบแล้ง จึงทำให้แสงสว่างที่เป็นปัจจัยในการเจริญเติบโตของพืชมีน้อยเพราะทั้งนี้ จำนวนชั้นเรือนยอดของต้นไม้ในพื้นที่ มี 3 ชั้น โดยส่วนใหญ่จะอยู่ในระดับความสูงที่ไม่เกิน 20 เมตรจากพื้นดิน(รายละเอียดในตารางที่ 3.6)

ตารางที่ 6 แสดงปริมาณชั้นความโตของพันธุ์ไม้ยืนต้น

จำนวนความหลากหลายชนิด	ชั้นความสูง(เมตร)			รวม(ต้น)
	2-20	21-40	มากกว่า 40	
186 ชนิด	2937	374	83	3,394

ความสูง(เมตร)

ระยะทาง(เมตร)

นอกจากนี้ในการสำรวจประเมินพฤษศาสตร์พื้นบ้าน(ทรัพยากรป่าไม้)แบบเร่งด่วน โดยชุมชนในพื้นที่ 205 แปลง เนื้อที่ 20 ไร่ 3 งาน มีข้อมูลเกี่ยวกับ ไม้ไฟที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะชุมชนได้เข้าไปใช้ประโยชน์ในด้านการเก็บหาหน่อไม้ ซึ่งถือได้ว่ามีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของชุมชน เพราะเป็นช่องทางรายได้เสริมให้กับครอบครัวในช่วงระหว่าง เดือนมิถุนายนถึงเดือนกันยายนในแต่ละปี

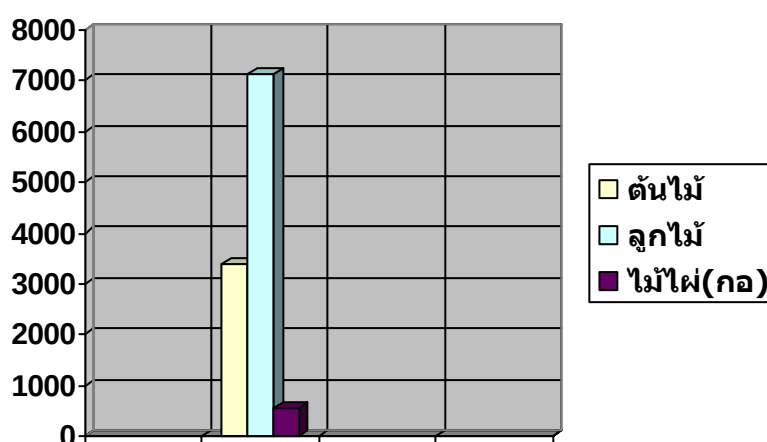
ตารางที่ 7 แสดงจำนวน ชนิด พันธุ์ไม้ที่ได้จากการสำรวจในแปลงตัวอย่าง

ชนิด	จำนวน(กอ)	จำนวน			
		ลำอ่อน	ลำแก่	ลำตาย	รวม
1. ไม้ค้าย	463	1,351	3,007	1,156	5,514
2. ไม้ลูก	20	39	93	55	187
3. ไม้บง	37	22	90	34	146
4. ไม้หนาม	11	59	117	91	267
5. ไม้ซาง	5	13	80	15	108
รวม	536	1,484	3,387	1,351	6,222

จะเห็นว่าในพื้นที่แปลงตัวอย่าง ในด้านความหลากหลายชนิดของพันธุ์ไม้ จะมีอยู่ด้วยกัน 5ชนิด ซึ่งในเชิงปริมาณจะพบว่าไม้ที่มีความสำคัญทั้งในด้านการใช้ประโยชน์และจำนวนกอต่อพื้นที่จะเห็นได้ว่าไม้ค้ายมีอัตราส่วนที่มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 86.38 รองลงมาเป็น ไม้บง ร้อยละ 6.9และไม้ว่างจะมีจำนวนน้อยที่สุด คิดเป็นร้อยละ0.93 ของจำนวนไม้ที่ได้จากการสำรวจ

ข้อมูลข้างต้น ถ้าพิจารณาในแง่ของลักษณะลำไม้ทั้งหมด คือ การพิจารณาดูลำอ่อน ลำแก่ และ ลำตาย โดยมีวัตถุประสงค์ในการวางแผนจัดการการใช้ประโยชน์ของชุมชน จะเห็นได้ว่า อัตราส่วนของ ลำอ่อน ที่จะเป็นไม้ที่จะมีการเกิดหน่อในปีต่อไป คิดเป็นร้อยละ 23.85 โดยมีไม้ที่มีลักษณะลำเป็นลำแก่ ซึ่งจะให้ผลผลิตหน่อได้น้อยลง คิดเป็นร้อยละ 54.43 และลำไม้ที่เป็นลำตาย21.71 ของลำไม้ทั้งหมด ซึ่งจุดนี้ทางชุมชนที่เข้าไปใช้ประโยชน์ควรที่จะได้มีการวางแผนในการจัดการ ทั้งนี้ ลำไม้ที่ตาย จะเป็นเชื้อเพลิงอย่างดีในการที่จะก่อให้เกิดไฟฟ้า และจะส่งผลกระทบต่ออัตราการทดแทนของลูกไม้ที่กำลังจะเติบโต และควรดำเนินการสร้างแผนงานกำหนดขอบเขตพื้นที่การใช้สอยและการอนุรักษ์โดยชุมชน

แผนภูมิที่ 3.2 แสดงการเปรียบเทียบระหว่างลูกไม้ ต้นไม้และไฟในพื้นที่สำรวจ

จากแผนภูมิข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ในเนื้อที่สำรวจจำนวน 20 ไร่ 3 งาน 25 ตร.วา จะมีปริมาณจำนวนของลูกไม้ ต้นไม้และไผ่ คิดเป็นร้อยละของจำนวนที่สำรวจทั้งหมด แบ่งเป็นลูกไม้ร้อยละ 64.48 ต้นไม้ 30.68 และไผ่ 4.84 ซึ่งถ้าลดขนาดของพื้นที่สำรวจลงจากพื้นที่สำรวจทั้งหมดเหลือจำนวนพื้นที่ 1 ไร่ หรือ 1,600 ตร.ม. และดำเนินการเปรียบเทียบตามอัตราส่วน จะพบว่า ในพื้นที่ขนาดดังกล่าวจะมี ต้นไม้จำนวน 265 ต้น (264.89) ลูกไม้จำนวน 557 ต้น(556.8) และไผ่จำนวน 42 กอ (41.83)

ตารางที่ 8 แสดงปริมาณของพันธุ์พืชแต่ละชนิดเปรียบเทียบกับขนาดพื้นที่

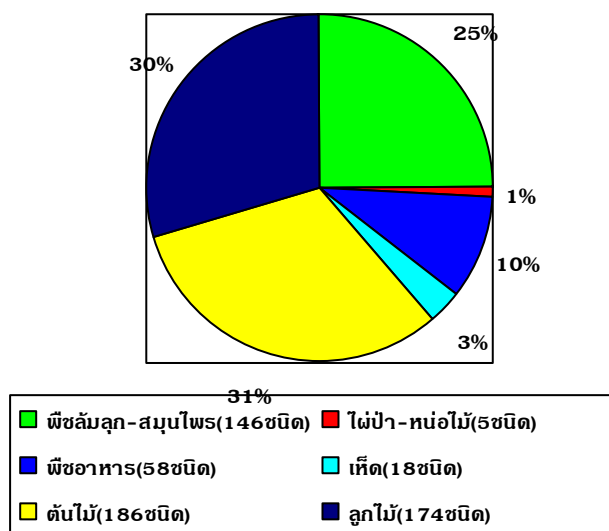
ชนิด	ปริมาณ(ต้น)/จำนวนพื้นที่		
	20 ไร่ 3 งาน 25 ตร.วา	1 ไร่(1,600)	3,124 ไร่
ต้นไม้	3,394	265	827,860
ลูกไม้	7,134	557	1,740,068
ไผ่	536	42	131,208

นอกจากนี้ในการศึกษาการสำรวจข้อมูลการประเมินพฤษศาสตร์พื้นบ้านแบบเร่งด่วน(Rapid Ethnobotanical Appraisal :REA) ในข้อค้นพบ นอกจากต้นไม้ ลูกไม้และไผ่แล้ว ในพื้นที่ดังกล่าว ยังมี ความหลากหลายชนิดพันธุ์ของพืชล้มลุก ซึ่งบางชนิดเป็นแหล่งอาหารและยารักษาโรค รวมทั้งเป็นช่องทางในการสร้างรายได้เสริมและการลดรายจ่ายในระบบการผลิตด้านการเกษตรของสมาชิกชุมชน เช่นการใช้สมุนไพรในด้านการไล่แมลง นอกจากประโยชน์ที่กล่าวมา ยังคงแสดงถึงความรู้และภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการที่จะดัดแปลงและปรับตัวอยู่ร่วมกับทรัพยากรในพื้นที่อย่างไม่แปลกแยก ดังในรายละเอียดในตารางที่ 3.9

ตารางที่ 9 แสดงความหลากหลายชนิดและการใช้ประโยชน์จากพืชล้มลุกและพันธุ์พืชในพื้นที่สำรวจ

จำนวนพืชล้มลุก/พืชสมุนไพร(ชนิด)	ลักษณะการใช้ประโยชน์				
	สมุนไพรรักษาโรค	สมุนไพรไล่แมลง	อาหาร	ไม้ประดับ	จักสาน
146	109	3	58	14	4

แผนภูมิที่ 3 สรุปความหลากหลายชนิดของพันธ์พืชในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมภูตอนต้น

ข้อสรุปในเบื้องต้นจะให้ได้ว่า พื้นที่ตอนต้นน้ำของลุ่มน้ำคลองชมภูและเป็นพื้นที่อุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง นั้นมีความสำคัญและมีความสมบูรณ์ ทั้งในมิติความหลากหลายทางชนิดพันธุ์ ดังจะเห็นได้จากชนิดของต้นไม้ ความหลากหลายในทางปริมาณต่อเนื้อที่ที่อยู่ในอัตราส่วนที่สูง ในด้านความหลากหลายในทางภูมิศาสตร์ที่ตั้ง ที่มีสังคมพืชหลายชนิด และที่สำคัญพื้นที่ดังกล่าวยังคงเป็นแหล่งที่สมาชิกชุมชนได้เข้าไปใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต พึ่งพิงผลผลิตจากป่า และเป็นพื้นที่ที่เป็นแหล่งกำเนิดลำน้ำคลองชมภู ซึ่งถ้าหากมีการดำเนินกิจกรรมใดๆในพื้นที่ ย่อมที่จะส่งผลกระทบทั้งทางตรง และทางอ้อมต่อสภาพความเป็นอยู่ ทั้งทางเศรษฐกิจ และสังคม ของชุมชนและระบบนิเวศลุ่มน้ำทั้งระบบ

4.4 พัฒนาการปัญหาด้านทรัพยากร

4.4.1 ยุคการสัมปทานป่าต้นน้ำและการขยายตัวพืชพาณิชย์

สภาพทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมภูก่อนปี 2500 มีความอุดมสมบูรณ์ไม่ต่างจากทรัพยากรในพื้นที่อื่น ๆ และด้วยแผนพัฒนาประเทศที่มุ่งเน้นในการสร้างโครงสร้างพื้นฐานรองรับการพัฒนาเส้นทางคมนาคม การสร้างถนน การก่อสร้างทางรถไฟ ทำให้พื้นที่ป่าบริเวณใกล้เคียงกับพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมภูถูกเปิดให้สัมปทานเพื่อตัดไม้ทำไม้หมอนรางรถไฟ แม้พื้นที่ที่เปิดให้สัมปทานจะไม่ใช้บริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมภูแต่ด้วยการดูแลพื้นที่ของรัฐที่ไม่ทั่วถึงทำให้มีการบุกรุกตัดไม้นอกเขตสัมปทานลุกลามมาถึงพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมภู

กระทั่งในปี 2504 สถานการณ์ความไม่มั่นคงทางด้านการเมืองเริ่มขยายตัวมากขึ้น การขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ส่งผลให้กลุ่มผู้เคลื่อนไหวมาสร้างฐานที่มั่นในเขตป่าบริเวณใกล้เคียงกับชุมชนบ้านชมภู การสัมปทานไม้จึงยุติลง รัฐดำเนินการปราบปรามคอมมิวนิสต์ โดยการสร้างถนนยุทธศาสตร์ผ่านพื้นที่ป่าและส่งเสริมให้ประชาชนเข้าไปแผ้วถางจัดตั้งหมู่บ้านอาสาสมัครป้องกันตนเอง และปลูกพืช

เศรษฐกิจ โดยหวังว่าจะทำลายพื้นที่หลบซ่อนคอมมิวนิสต์ โดยเฉพาะในช่วงปี 2516-2521 ทำให้พื้นที่ป่าลดลงเป็นจำนวนมาก

โดยในเขตนี้เริ่มดำเนินการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธและรัฐดำเนินการปราบปรามในปี 2513 จนถึงปี 2525 กำลังทหารฝ่ายรัฐบาลสามารถควบคุมเหตุการณ์ได้สำเร็จ จึง ได้มีการจัดตั้งหมู่บ้านอาสาป้องกัน และร่วมพัฒนาอุทยานแห่งชาติ

อีกทั้งนโยบายการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฯ ก็มุ่งเน้นการขยายพื้นที่ทำกินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจส่งออกและการปรับวิถีการผลิตทางการเกษตร จากการผลิตเพื่อบริโภคสู่การผลิตเพื่อส่งออก การส่งเสริมเกษตรแผนใหม่ที่มุ่งปลูกพืชเชิงเดี่ยวในพื้นที่กว้าง โดยใช้ราคาผลผลิตเป็นตัวจูงใจเกษตรกร และการไม่เข้มงวดมาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการบุกรุกพื้นที่ป่า

การเปลี่ยนแปลงจากยุคเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่ยุคเศรษฐกิจการตลาดหรือยุคพืชพาณิชย์เป็นไปอย่างรวดเร็วตามนโยบายการส่งเสริมของรัฐ การขยายตัวของเศรษฐกิจทุนนิยม รัฐ บ า ล จ อ ม พลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ยังได้วางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติและนำมาปฏิบัติ เมื่อปี 2504 แผนพัฒนาเน้นการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ คือการคมนาคม เขื่อนชลประทานเป็นหลัก

มีการสร้างถนนมากมาย ซึ่งถนนเหล่านี้ได้ทำให้เกิดการขยายตัวการปลูกพืชเศรษฐกิจ เพราะการขนส่งง่ายขึ้น ค่าขนส่งถูก อย่างไรก็ตามถนนหลายสายได้ตัดผ่านเขตป่าทำให้ราษฎรอพยพเข้าไปจับจองและทำกินในพื้นที่เหล่านั้นแล้วตั้งชุมชนในป่า ซึ่งหลายพื้นที่เป็นเขตป่าสงวนและอุทยานแห่งชาติทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา ในตอนนั้นทหารอยากได้แนวร่วมจากประชาชนจึงชักจูงใจให้ประชาชนเข้าไปอยู่ในพื้นที่ป่าเหล่านั้น

การผลิตเพื่อขยายทำให้ปริมาณการปลูกพืชแต่ละชนิดเพิ่มมากขึ้น อย่างข้าวที่ไทยเคยมีพื้นที่ปลูก 6.2 ล้านไร่ในปี 2480 เพิ่มขึ้นเป็น 32.1 ไร่ในช่วงปี 2503-2540 การเพิ่มพื้นที่ปลูกข้าวมีใช้เฉพาะแต่นั้นปีเท่านั้นแต่ยังรวมถึงนาปรังด้วย การขยายตัวของพืชพาณิชย์อื่น ๆ โดยเฉพาะพืชไร่เป็นไปอย่างรวดเร็วเช่นกัน ในช่วงปี 2503-2518 พื้นที่ปลูกเพิ่มจาก 2.46 ล้านไร่เป็น 8.03 ล้านไร่ และเพิ่มเป็น 10.66 ล้านไร่ในปี 2538 พืชไร่ที่นิยมปลูกคือ ปอแต้ระยะหลังลดลง มันสำปะหลัง ฝ้าย ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ อ้อยโรงงาน

แต่เดิมพื้นที่ในเขตลุ่มน้ำคลองขมูลมีการปลูกข้าวพันธุ์ข้าวพื้นเมือง ได้แก่ ข้าวเบา คือ ข้าวที่มีน้ำหนักเบา โดยข้าวจะออกรวงก่อนข้าวหนัก และสามารถเกี่ยวได้ก่อนข้าวหนัก ได้แก่ พันธุ์หอมมาลัย ,หมาดื่น ,ดอกคูณ ,โปลาน , หอมบั้ง ข้าวหนัก คือ ข้าวที่มีน้ำหนักมาก อาทิเช่น พันธุ์ดอกคูณ , พันธุ์ขาวกอเดียว, พันธุ์เหลืองอ่อนข้าวเหลืองเม็ดลาย,ข้าวขาวกลางปี ,ข้าวเหลืองแพร่ , ข้าวพวงตะคล้อ, ข้าววังทอง ,ข้าววังกระดาศ ,ข้าวหนังปูย ,ข้าวใบศรี

โดยพันธุ์ทั้งหมดนี้ ยังคงมีการเพาะปลูก ก่อนปี พ.ศ. 2500 ทั้งนี้ หลังจากนั้น เริ่มสูญหายไป โดยพันธุ์ข้าวหนักเริ่มหายไปก่อน ในช่วง พ.ศ. 2503 – 2504 และ ค่อยๆเริ่มหายไปเกือบทั้งหมดจนไม่มีสมาชิกชุมชนให้ความสนใจเก็บรักษาพันธุ์และเพาะปลูก สมาชิกในชุมชนหันไปปลูกข้าวที่ส่งเสริมโดยรัฐปลูกเพื่อการส่งออก

นอกจากการทำนาแล้วระบบเกษตรเชิงพาณิชย์ ยังขยายตัวสู่ พืชไร่ โดยเฉพาะ กรณี ข้าวโพด ถั่ว ข้าวยังมีกระบวนการสร้างแรงจูงใจให้ชุมชนเน้นมาปลูกพืชเศรษฐกิจไม่กี่ชนิด จึงส่งผลทำให้ความมั่นคงทางด้านพันธุ์พืชลดลง ตลอดจนส่งผลให้เกษตรกรมีภาระหนี้สินเพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากปัจจัยการผลิตที่ต้องพึ่งพาทภายนอกและราคาผลผลิตที่ไม่สามารถต่อรอง กำหนดได้เอง

จากในอดีตระบบการผลิตของชุมชนที่เน้นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก แต่จากการส่งเสริมสนับสนุนจากพ่อค้า และหน่วยงานราชการของรัฐ ส่งผลให้ชุมชนเกิดการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเข้าสู่ระบบการเกษตรเชิงพาณิชย์ การเพาะปลูกที่เน้นเพื่อการค้าเป็นหลัก จึงมีการใช้ทรัพยากรดิน และน้ำอย่างเข้มข้น

กระบวนการผลิตที่แต่เดิมเน้นการเพาะปลูกในที่ดินขนาดเล็ก ไม่ใช้สารเคมีได้ถูกเปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิง ส่งผลทำให้เกิดการผลิตในที่ดินขนาดใหญ่ เน้นการใช้เครื่องจักรในการประหยัดเวลาและแรงงาน วัฒนธรรมในการช่วยเหลือ พึ่งพากันของสมาชิกในชุมชนถูกแทนที่ด้วยการจ้างแรงงาน และที่สำคัญการใช้สารเคมีได้รับการสนับสนุนและขยายการใช้อย่างรวดเร็วพื้นที่พืชพื้นเมืองถูกทำลายลง

4.4.2 ยุคสัมปทานระเบิดและย่อยหิน

กรณีการสัมปทานระเบิดและย่อยหินของกลุ่มทุน

ผลพวงจากการมุ่งเน้นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อผลตอบแทนทางเศรษฐกิจกำหนดให้แนวเทือกเขาผาแดงรังกายในพื้นที่ตำบลขมภูเป็นแหล่งหินอุตสาหกรรมที่รัฐสามารถอนุญาตให้กลุ่มทุนเอกชนเข้ามาดำเนินการระเบิดและดำเนินการไม่หินเพื่อใช้ในภาคอุตสาหกรรมก่อสร้าง

โดยที่สภาพพื้นที่แนวเทือกเขาผาแดงรังกาย เป็นแหล่งที่มีความสำคัญต่อระบบนิเวศน์ ที่มีทรัพยากรป่าไม้จำนวนมาก เป็นแหล่งพื้นที่ต้นน้ำที่ชุมชนได้อาศัยในการดำรงชีวิต ประกอบสัมมาอาชีพสืบมาจากอดีตถึงปัจจุบัน

ต่อมา เมื่อปี 2538 ได้มีการอนุมัติให้บริษัท ร็อคแอนด์สโตนส์ และบริษัท อนุมัติการศิลา เข้ามาดำเนินการระเบิดและย่อยหิน โดยที่ประชาชนในพื้นที่ไม่ได้รับรู้และมีส่วนในการตัดสินใจในการดำเนินการของบริษัทดังกล่าว ซึ่งจากการดำเนินการของทั้ง 2 บริษัท ได้สร้างผลกระทบ และปัญหาให้กับประชาชนกล่าวคือ

การระเบิดหินจากเขาผาแดงรังกาย ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรป่าไม้ สัตว์ป่า และแหล่งต้นน้ำของกลุ่มน้ำคลองขมภูที่ประชาชนในพื้นที่ได้อาศัยน้ำในการทำเกษตร และการดำรงชีวิต บริเวณพื้นที่ดำเนินการอยู่ใกล้ที่ตั้งชุมชนและพื้นที่เพาะปลูกของประชาชน ทั้งนี้ในบริเวณรอบชุมชนและเขาผาแดงรังกายยังมีการค้นพบโบราณวัตถุประเภท ภาชนะเครื่องใช้ อาวุธโบราณและเครื่องประดับเป็นจำนวนมาก ซึ่งได้มีการตรวจสอบจาก กรมศิลปากรพบว่ามีอายุเก่าแก่ที่สุดคือ ยุคก่อนประวัติศาสตร์

ผลกระทบโดยตรงที่เกิดจากการดำเนินการระเบิดและย่อยหินทำให้เกิดเสียงดังรบกวนและฝุ่นละออง ซึ่งบริเวณพื้นที่มีลักษณะเป็นแอ่งกะทะ โดยมีภูเขาล้อมรอบทำให้ฝุ่นละอองหินตกลงในชุมชนน้ำในการบริโภค(น้ำฝน)ไม่สามารถบริโภคได้เนื่องจากมีฝุ่นหินปนเปื้อน ในทางปฏิบัติบริษัทที่รับการอนุญาตไม่ได้ปฏิบัติตามระเบียบ กฎหมายการระเบิดและการตั้งโรงงาน โดยที่ผ่านมามีการตรวจสอบจากหน่วยงานที่รับผิดชอบ

การขนย้ายหินจากที่ตั้งออกไปจำหน่ายโดยรถบรรทุกสิบล้อต้องใช้ทางสัญจรร่วมกับประชาชนในพื้นที่ จึงส่งผลต่อ สวัสดิภาพในชีวิตและทรัพย์สินของประชาชน และสิ่งหนึ่งที่ตามเข้ามากับรถบรรทุกคือ ยาเสพติดชนิดกระตุ้นประสาท

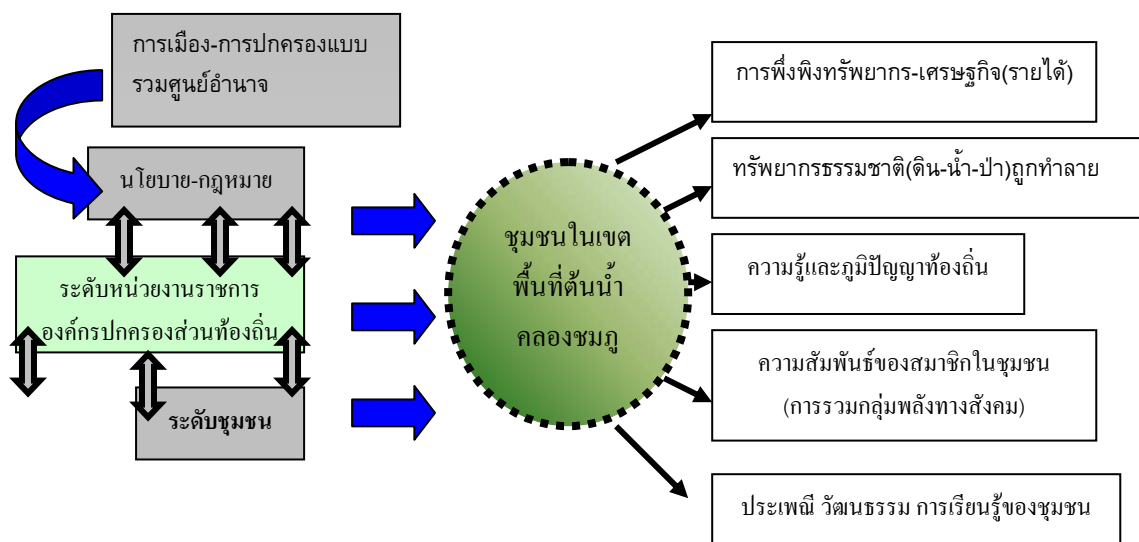
จากผลกระทบที่เกิดขึ้น จึงนำมาซึ่งการรวมกลุ่มของประชาชนในพื้นที่ในปี 2540 ในนาม เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำขมภู วัตถุประสงค์ เพื่อ ผลักดันให้มีการยุติการระเบิดและย้อยหิน ให้มีการขนย้ายโรงโม่หินทั้ง 2 บริษัทออกจากพื้นที่ และเครือข่ายฯ ได้มีการดำเนินกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรในพื้นที่ ส่งเสริมสิทธิการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนและร่วมกันพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่

ความเห็นร่วมกันของสมาชิกเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำขมภู มีความเห็นว่าการระเบิดและย้อยหินนั้นถือได้ว่าเป็นการละเมิดสิทธิและเป็นการทำลายมรดกที่บรรพบุรุษเราดูแลรักษามา โดยความเป็นจริงการกระทำใดๆที่จะส่งผลต่อพื้นที่การตัดสินใจอนุญาตหรือไม่ จะต้องมาจากความคิดเห็นของคนในพื้นที่เป็นหลักในการตัดสินใจดำเนินการ

ซึ่งที่ผ่านมากกว่า 8 ปี ทางเครือข่ายฯ ได้มีการดำเนินกิจกรรมการรณรงค์ให้มีการยุติและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น แต่ที่ผ่านมามีไม่ได้รับความร่วมมือจากผู้ที่มีอำนาจและหน้าที่ในการแก้ไขปัญหา และในกระบวนการแก้ไขปัญหาอย่างไม่ได้ข้อยุติ

4.4 สรุป

จากสภาพปรากฏการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น ล้วนสัมพันธ์และมีความเกี่ยวเนื่อง เชื่อมโยงกับสาเหตุในหลายระดับ ผลจากการประมวลและวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน สามารถสรุปได้ ดังนี้

สาเหตุปัญหาระดับชุมชน

เป็นสาเหตุระดับพื้นฐาน ที่มีความสำคัญ ทั้งจะเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในระดับบุคคล และปัญหาที่เกิดจากการจัดความสัมพันธ์ร่วมกันของสมาชิกในชุมชนโดยสภาพที่เกิดขึ้นสามารถแบ่งออกได้ คือ

ปัญหาในด้านการขาดจิตสำนึกต่อท้องถิ่น และเข้าใจระบบคุณค่าของทรัพยากรที่สัมพันธ์กับชีวิต กล่าวคือ การจัดความสัมพันธ์ระหว่าง คน กับธรรมชาติ ที่จะสามารถอยู่ร่วมกันอย่างพึ่งพาและ

เป็นธรรม โดยมีทัศนคติที่เน้นการมองทรัพยากรธรรมชาติ ในด้านคุณค่ามากกว่าที่เปรียบเป็นเงินตรา ที่ต่างคนต่างเข้าไปใช้ และดักตวง

ปัญหาในด้านการเรียนรู้ของชุมชน เกิดจากสภาพที่ต่างคนต่างอยู่ ความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างบุคคลต่อบุคคล ส่งผลในด้าน การช่วยเหลือ พึ่งพากัน การเกิดกระบวนการเรียนรู้และเท่าทันกับ สถานการณ์ที่เกิดขึ้น ทั้งภายในและภายนอกชุมชน กลุ่มพลังทางสังคมในระดับชุมชน ถูกแทนที่ด้วยวิถีชีวิตที่เน้นการผลิตแบบปัจเจก แยกตัวออกจากเรื่องราวที่เกิดขึ้นในชุมชน

สาเหตุปัญหาระดับหน่วยงานราชการ

จากการที่รัฐ สร้างนโยบาย-กฎหมาย เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาและควบคุมการจัดสรรทั้งใน ส่วนทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรของสังคม โดยดำเนินการผ่านกลไกระบบราชการ ตั้งแต่อดีตที่ ผ่านมา ล้วนก่อให้เกิดสภาพปัญหาที่กล่าวมาข้างต้น โดยสาเหตุปัญหา แบ่งออกเป็น

การรวบอำนาจการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรสังคมเข้ามาใช้กลไกระบบราชการ ควบคุม ดูแลและจัดสรรให้กลุ่มบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ถือได้ว่าเป็นการจำกัดและไม่ยอมรับอำนาจเดิมที่ ชุมชนมีอยู่และชุมชนมีกระบวนการในการจัดสรรทรัพยากรภายใน ที่ใช้ประโยชน์อยู่ร่วมกันได้ ทั้งที่ ชุมชนสามารถดำรงวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้มาอย่างยาวนาน ราชการเป็นกลไกสมัยใหม่ที่ เข้าไปจัดการ และเป็นกลุ่มบุคคลที่มาจากภายนอกจึงยังไม่มี ความเข้าใจสภาพบริบทของชุมชน ประกอบกับทัศนคติที่มองสมาชิกชุมชนอยู่ในกรอบปัญหา “โง่-จน-เจ็บ” ที่ชุมชนไม่สามารถพัฒนาตนเอง ได้ จะต้องมีการกลไกกลางเข้าไปสั่งการให้ปฏิบัติ ไม่ยอมรับความรู้ท้องถิ่นที่เป็นผลมาจากกระบวนการ ดำรงชีวิตของชุมชน

การใช้อำนาจของราชการที่เป็นไปเพื่อกลุ่มบุคคลใดบุคคลหนึ่ง จะเห็นได้จาก กรณีปัญหาการ ระเบิดและย่อยหินในพื้นที่ ที่พฤติกรรมของหน่วยงานราชการมักมีความโน้มเอียง เลือกว่าฝ่าย ที่จะเลือก ปฏิบัติต่อชุมชนและกลุ่มทุนภายนอกอย่างไม่เท่าเทียม

การละเลยบทบาทกลไกสนับสนุนและให้คำแนะนำ กลับไปเน้นที่การสั่งการ และในแต่ละ หน่วยงาน ก็จะมีทัศนคติชัดเจนไปในหน้าที่ของตนเองเฉพาะ ขาดมิติการมองที่เชื่อมโยง เช่น หน่วยงาน ที่รับผิดชอบเรื่องป่าไม้ ก็จะมุ่งเน้นไปที่การจัดการป่าขาดมุมมองในด้านน้ำหรือเรื่องราวทางสังคมที่ เกี่ยวข้อง

สาเหตุปัญหาในระดับนโยบาย-กฎหมาย

ลักษณะและจุดมุ่งหมายในการบังคับใช้นโยบาย-กฎหมายที่ผ่านมามีความล้าสมัยโดยตลอด นับตั้งแต่การที่รัฐใช้อำนาจในการรวมศูนย์การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรสังคมไว้ที่ ศูนย์กลางอำนาจที่ส่วนกลาง เป็นผู้กำหนดและตัดสินใจผ่านเครื่องมือที่เป็นตัวบทกฎหมาย ดังจะเห็น ได้จาก

กรณี ทรัพยากรป่าไม้ ที่ในอดีต จุดประสงค์การก่อตั้งกรมป่าไม้ในอดีต มีความต้องการเพื่อที่จะ รวบอำนาจในการอนุญาตการสัมปทานไม้เข้ามาไว้ที่รัฐส่วนกลางซึ่งส่งผลให้ทรัพยากรและความ หลากหลายทางชีวภาพลดลง แต่พอมาระยะต่อมารัฐก็ได้ออกกฎหมายในการควบคุมพื้นที่ป่า มีการ

กำหนดเป็นเขตป่าอนุรักษ์ ประกาศเขตป่าสงวน ส่งผลให้ชุมชนถูกกีดกันและจำกัดสิทธิธรรมชาติที่ชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์แต่ดั้งเดิม

ทั้งในส่วนของนโยบายการพัฒนาประเทศที่มุ่งเน้นการพัฒนาเพื่อตอบสนองต่อมูลค่าการทางเศรษฐกิจ เน้นนโยบายการส่งเสริมพืชพาณิชย์จนทำให้ทรัพยากรในพื้นที่ถูกแปรสภาพ ทรัพยากรธรรมชาติในชนบทถูกดึงดูดเข้ามาตอบสนองการพัฒนา โดยการพัฒนาถูกสร้างเป็นวาทกรรม และให้คนในชนบทยอมรับที่จะเป็นผู้เสียสละเพื่อคนส่วนใหญ่ของประเทศ

เป้าหมายการผลิตของชุมชนเปลี่ยนจากผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อการค้าอย่างเต็มรูปแบบ นโยบายการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ได้ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงทางทรัพยากรอย่างมาก

จากสาเหตุในแต่ละระดับข้างต้นจะเห็นได้ว่าชุมชนในชนบท โดยเฉพาะ ชุมชนในเขตพื้นที่ต้นน้ำคลองขมภู ได้สูญเสียอำนาจในการควบคุม ตัดสินใจ จัดการทรัพยากรในพื้นที่ของตน ลง ความรู้ท้องถิ่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ระบบการผลิตแบบพอเพียง ทรัพยากรธรรมชาติได้ถูกทำลายลงโดยสิ้นเชิง

บทที่ 5

ผลการศึกษา/ข้อค้นพบ

5.1 การพึ่งพิงทรัพยากรของชุมชน

ชุมชนมีสถานะเป็นสถาบันหนึ่ง ที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องในประวัติศาสตร์อันยาวนาน มีโครงสร้าง กลไกภายในเป็นระบบ ๆ หนึ่งของตัวเอง เป็นรูปแบบสังคมที่มีอายุยืนนาน มีความเป็นสังคมในตัวของมันเอง แสดงถึงความเป็นสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ที่เป็นอิสระ (บำรุง บุญปัญญา, 2527)

จากการศึกษาพบว่าบ้านขมภูมีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนบ้านป่ามาตั้งแต่โบราณเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน สมาชิกโดยส่วนใหญ่จะเป็นคนพื้นถิ่น และมีการสืบเชื้อสายเรื่อยมา จำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งที่เป็นคนในชุมชน และคนต่างถิ่นอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่โดยการแต่งงาน อดีตครอบครัวจะมีลักษณะอยู่กันเป็นครอบครัวใหญ่ เพราะพ่อ แม่ นิยมมีลูกมากเพื่อจะได้มีแรงงานในการทำงานภายในครอบครัว ความสัมพันธ์ระหว่างคนในครอบครัวมีความใกล้ชิด เนื่องจากไม่ได้อยู่ห่างไกลกัน เด็กก็เรียนและทำงานอยู่ในชุมชนไม่ได้ออกไปทำงานข้างนอก ความสัมพันธ์ระหว่าง คนกับธรรมชาติ ต่างพึ่งพากันทางด้านปัจจัยทั้ง 4 อยู่กันแบบเอื้อต่อกันไม่ได้ใช้ทรัพยากรอย่างล้นผลาญ จึงทำให้ทรัพยากรมีมากพอต่อคนคนในชุมชน

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานว่าทรัพยากรสำคัญของชุมชนโบราณแห่งนี้ ได้แก่ เกลือ ของป่า เช่น น้ำผึ้ง น้ำมันยาง รัก ครั้ง ฯลฯ ซึ่งคนนำไปแลกเปลี่ยนกับชุมชนร่วมสมัยแถบพิษณุโลกและสุโขทัย โดยมีแหล่งผลิตเกลือที่สำคัญอยู่ที่เนินกระเบื้อง ซึ่งเป็นแหล่งที่ตั้งอยู่ริมน้ำคลองขมภู ได้พบหลักฐานเป็นร่องรอยของเตาและเศษภาชนะดินเผา ทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์

พัฒนาการของชุมชนกระทั่งถึงปัจจุบันชุมชนยังคงมีวิถีชีวิตที่พึ่งพิงทรัพยากร มีระบบเศรษฐกิจระบบหนึ่งของตัวเอง มีครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพได้และชุมชนอยู่รอด และผลิตซ้ำตัวเองได้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ, 2546) การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำ ป่า ของชุมชนบ้านขมภูมีดังนี้

5.2 การหาของป่า

พื้นที่ต้นน้ำในลุ่มน้ำคลองขมภู เป็นบริเวณพื้นที่ ที่มีทรัพยากรป่าไม้และสัตว์ป่าอย่างสมบูรณ์ ประกอบด้วยระบบนิเวศในหลายระบบ พื้นที่ลุ่มน้ำคลองขมภู ยังประกอบด้วยความสัมพันธ์ของทรัพยากร ดิน-น้ำ-ป่า โดยมีปฏิสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างระบบนิเวศ กับระบบทางสังคม จริงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการศึกษาข้อมูลการพึ่งพิง ใช้ประโยชน์ผลผลิตจากป่า และเชื่อมโยงสู่มิติทางเศรษฐกิจที่มีผลโดยตรงกับชีวิตความเป็นอยู่และสภาพความยากจนของสมาชิกชุมชน

จากการสำรวจกลุ่มประชาชนที่ได้เข้ามาใช้ประโยชน์จากการเก็บหา ผลผลิตจาก
ทรัพยากรป่า จะแบ่งได้เป็น

- กลุ่มใช้ประโยชน์หลัก หมายถึง ประชาชน ที่ได้เข้ามาใช้ประโยชน์ทุกฤดูกาล มี
พฤติกรรมในการพึ่งพิงทรัพยากรอยู่เป็นประจำ จะประกอบด้วย ประชาชนในเขต
ตำบลชมพู บ้านน้ำลาด บ้านปลวกงาม บ้านซำร้าง บ้านหนองหญ้าปล้อง โดยพึ่งพิง
ทรัพยากรสัตว์น้ำ ปลา พืชตระกูลไม้เพื่อเป็นไม้ใช้สอย หน่อไม้ เห็ดและผักป่า
ต่างๆโดยจะนำผลผลิตที่ได้ไปบริโภคในครอบครัวและขาย
- กลุ่มที่สอง ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีพฤติกรรมการใช้ประโยชน์เป็นครั้งคราว โดยกลุ่มนี้จะ
เน้นฤดูฝน เพื่อเก็บหาหน่อไม้และไม้ไผ่เป็นหลัก นอกจากนี้ยังมีบางส่วนลักลอบล่า
สัตว์ป่า โดยจะเป็นประชาชนในเขต บ้านน้อยชุมชีเหล็ก/บ้านเนินสะอาด อำเภอวัง
ทอง/บ้านปากาย อำเภอวังทอง /บ้านปามะคาบ ,อำเภอสากเหล็ก จังหวัดพิจิตร

ผลิตจากป่ามีหลากหลายชนิดชาวบ้านใช้เป็นทั้งแหล่งอาหารและแหล่งหารายได้ ไม้ใช้
สอยและสมุนไพรที่มีความสำคัญต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนที่อยู่รายรอบพื้นที่ ประเภทและ
ชนิดของป่าประกอบด้วย

- ฝืน/ถ่าน ที่สามารถหาได้ตลอดทั้งปี จะหามากในช่วงหน้าแล้งเดือนมกราคม-เมษายน
ชาวบ้านจะเลือกตัดกิ่งไม้ขนาดเท่าแขน ที่เมื่อตัดแล้วสามารถแตกกิ่งใหม่ได้ หรือไม้ล้มที่
สามารถนำมาใช้เผาถ่านได้

- ฝัก ผลไม้ตามธรรมชาติ จะมีทั้งฝักในน้ำ ฝักริมน้ำ ฝักบก ฝักโคก ฝักในน้ำเช่น
ฝักแว่น ฝักกูด ฝักตบ ฝักบุง หากินได้ตลอดปี ส่วนฝักที่อยู่บนบกหรือบนโคกจะมีฝักหวาน ฝัก
สะเดา ฝักกระโดน หวาย ซึ่งหาได้ในช่วงเดือนธันวาคม-เมษายน นอกจากนี้ยังมีลูกไม้ผลไม้อื่นๆ
เช่น ลูกหว้า ลูกหวาย

- หน่อไม้หรือยอดไม้ หาได้ในช่วงหน้าฝน ช่วงเดือนพฤษภาคม-เดือนพฤศจิกายน
หน่อไม้ที่หามาได้ชาวบ้านจะทำเป็นอาหาร เหลือกก็ทำหน่อไม้ดอง หรือหาหน่อไม้คายนึ่งขาย

- เห็ด มีหลากหลายชนิดหาได้ในช่วงเดือนเมษายนถึงเดือนธันวาคม มีอยู่ทั่วไปทั้งหา
เพื่อบริโภคในครัวเรือนและหาเพื่อขาย

- สัตว์มีทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ สัตว์ปีก แต่ที่ชาวบ้านนิยมหา คือ สัตว์เล็ก
เช่น กบ หอย เพราะบริเวณลุ่มน้ำคลองชมพูมีแอ่งน้ำทั้งขนาดใหญ่ขนาดเล็กเป็นแหล่งอาศัย
อนุบาลสัตว์ได้อย่างดี ส่วนสัตว์บกหรือสัตว์โคกมีทั้ง ไก่ป่า กระรอก กระแต นก หนู และไข่มด
แดง ที่หาได้ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคม ตามต้นไม้ ทั้งกินเป็นอาหารใน
ครอบครัวและขายจำนวนมาก ชาวบ้านจะขายตามตลาดนัดในชุมชนหรือเดินขายตามหมู่บ้าน

- ยาสมุนไพร มีพันธุ์ไม้หลากหลายชนิดที่มีสรรพคุณเป็นยารักษาโรค ซึ่งในชุมชนจะมี
หมอชาที่มีความรู้ด้านสมุนไพร ซึ่งมีทั้งยากิน ยาทาภายนอก ทั้งที่ใช้เปลือก ใบ ลำต้นและราก
นำมาฝน ตำ ดองเหล้า ซึ่งยาสมุนไพรจำเป็นต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญที่รู้จักชนิดต้นยา การจัด
ขนาดของยา

ในการหาของป่าดังกล่าว ชาวบ้านจะหาได้ตลอดตามช่วงฤดูของชนิดของป่าหมุนเวียนกันตลอดปี ทุกคนจะเข้าไปหาเก็บได้เลยไม่มีการหวงห้าม แล้วแต่ความจำเป็นของแต่ละครัวเรือน ปัจจุบันแหล่งทรัพยากรธรรมชาติได้ลดลง การหาอยู่หากินมีความลำบากมีการพึ่งพิงภายนอกมากขึ้นเนื่องจากการหาของป่าจากอดีตที่หาเพื่อยังชีพในครัวเรือน ปัจจุบันมีการหาเพื่อขายเป็นรายได้ในครัวเรือนมากขึ้น และมีเครื่องมือที่ทันสมัยสามารถหาได้ที่ละมาก ๆ

การเก็บข้อมูล มูลค่าทางเศรษฐกิจ

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้เลือกศึกษามูลค่าทางเศรษฐกิจของผักป่า 2 ชนิด เนื่องจากงานวิจัยมีระยะเวลาการดำเนินการ 1 ปี ซึ่งตรงกับรอบผลผลิตของหน่อไม้และผักหวานที่ออกในฤดูกาล ซึ่งมีรายละเอียดมีดังนี้

หน่อไม้

จากการเก็บข้อมูล ใช้วิธีการจดบันทึก/สัมภาษณ์บุคคลข้อมูลระหว่างวันที่ 24 ส.ค. 49 – 15 ก.ย. 49 (ช่วงฤดูเปิดป่าเก็บหาหน่อไม้ตามข้อตกลงเครือข่ายฯ) พบว่า มีการซื้อขายหน่อไม้ประมาณ 933,300 กิโลกรัม รวมเป็นเงิน 4,991,625 บาท

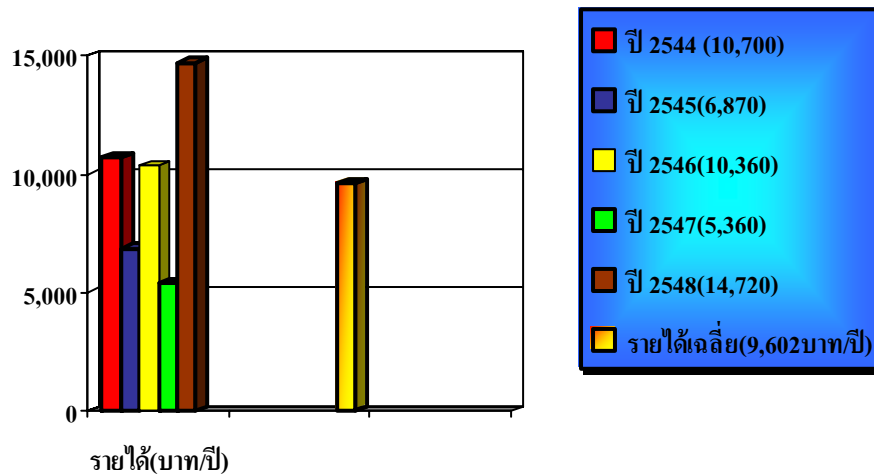
ตาราง 1 การจำหน่ายหน่อไม้ในช่วงฤดูเปิดป่าบริเวณลุ่มน้ำคลองชมพู

ชนิด (ประเภท)	จำนวนผู้ซื้อ (ราย)	จำนวน(กก.)/ ผู้ซื้อ(1วัน)	เฉลี่ยราคา ตลอดฤดูกาล (บาท)	รวมจำนวน หน่อไม้ทั้งฤดู (กก.)	รวมจำนวน เงิน(บาท)
ไผ่คายน(ต้ม)	6	2,200	5	673,200	3,366,000
ไผ่ซาง (แฉ่ว/สับ)	3	1,700	6.25	260,100	1,625,625

จากการสำรวจข้อมูลการรับซื้อหน่อไม้ นางเรียม ลีทน เป็นแม่ค้าและสมาชิกในชุมชน ดำเนินการรับซื้อมา 15 ปี โดยเฉลี่ยรับซื้อวันละ 2 ตัน (2,000 กก.) รับซื้อประมาณ 20 วัน/ 1 ปี(ฤดูกาลเก็บ ช่วงระหว่างเดือนมิถุนายน-กันยายน) โดยรับซื้อหน่อไม้เฉลี่ยปีละ 40 ตันๆละ 6,000 เป็นมูลค่า 240,000 บาท/ปี จะเห็นได้ว่ามูลค่าทางเศรษฐกิจของหน่อไม้ได้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของการใช้ประโยชน์และความมั่นคงในทางเศรษฐกิจของสมาชิกชุมชน

ผักหวาน

แผนภูมิที่ 1 แสดงรายได้จากการเก็บผักหวานของนักวิจัยชุมชนย้อนหลัง 5 ปี

แผนภูมิข้างต้นแสดงรายได้จากการเก็บหาผักหวานป่าเพื่อเป็นรายได้เสริมให้กับครอบครัวสมาชิกชุมชน ดำเนินการจัดเก็บโดยการบันทึกของสมาชิกที่หารายได้จากป่า ย้อนหลัง 5 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2544-2548 จะเห็นได้ว่ารายได้เฉพาะการเก็บหาของผักหวาน ป่า เฉลี่ยปีละ 9,602 บาท มีส่วนในการจุนเจือ เลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัวได้ในระดับที่ดี

ซึ่งถ้าในพื้นที่ต้นน้ำคลองชมพูเกิดการเปลี่ยนแปลง รายได้ในส่วนการเก็บหาผลผลิต จากป่าย่อมที่จะได้รับผลกระทบโดยตรง เพราะระบบการผลิตหลักของครอบครัวสมาชิกชุมชน ปัจจุบัน มีอาชีพหลัก คือ การทำการเกษตร ซึ่งปลูกพืชเชิงพาณิชย์ที่ต่างประเทศมีปัญหาในเรื่อง ราคาที่ตกต่ำและต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น รายได้ส่วนหนึ่งที่เป็นหลักค้ำยันชีวิตทางเศรษฐกิจของ ครอบครัวสมาชิก ซึ่งดูจากมูลค่าการพึ่งพิง สามารถเป็นทางเลือกให้แรงงานในชุมชนไม่จำเป็นต้องอพยพไปขายแรงงานนอกภาคการเกษตรและส่งผลก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมตามมา

5.3 การหาปลา

ในด้านการสำรวจความหลากหลายชนิดของพันธุ์ปลาในบริเวณระหว่างวังน้ำ 1 ช่วง ค้นพบว่า มีจำนวนชนิดพันธุ์ปลา 32 ชนิด ส่วนใหญ่ในชุมชนบ้านชมพูจะหาปลาเพื่อบริโภคในครัวเรือน โดยเครื่องมือในการหาปลามีดังนี้

ประเภท	ชนิด	ชื่อ
เครื่อง มือประจำที่(Fix Gear)	ตาข่าย	ตาข่าย
	ลอบตั้ง	ตุ้มดักกบ (งาเดียว/สองงา)
		ตุ้มดักปลา
		อี่จู้ดักปลาไหล
		แอบครอบกบ

	ลอบนอน	ไซสองงา
		จั้น
		ซ้อน
		อีโปง
		ลอบ
		แอบ
		อีโดด
เครื่องมือประจำมือ (Handy)	ครอบ	สุม
	ซ้อน	สวิง
		อีโหวง
	เบ็ด	เบ็ดธง
		เบ็ดมือ
	ยอ	ยอ
	เหล็กยิงปลา	เหล็กยิงปลา
	หว่านครอบ	แห
อุปกรณ์ขังปลา	กระชัง	
	ข้องปลา	
	ถุงตะเคียว	

จากตารางการใช้งานเครื่องมือหาปลาพบว่ามีการใช้ได้ 2 ประเภทคือ การใช้แบบประจำที่ 12 ชนิด และการใช้แบบประจำมือ 8 ชนิด นอกจากนี้แล้วยังพบวิธีการหาปลาแบบภูมิปัญญาเฉพาะของพื้นที่คือการลงต้อนปลา

การจับปลาชาวบ้านจะมีภูมิปัญญาในการจับปลาโดยการเลือกเครื่องมือให้สอดคล้องกับสภาพของลำน้ำและชนิดของปลาที่ต้องการ เช่น

-สุม เป็นเครื่องมือหาปลาขนาดเล็กใช้หาปลาในฤดูแล้งและต้นฤดูฝน สุมทำจากไม้ลักษณะคล้ายสุมขังไก่ แต่มีขนาดเล็กกว่าและถี่มาก ด้านบนเปิดเป็นรูขนาดใหญ่กว่าแขนเล็กน้อย รูด้านบนมีไว้เพื่อใช้แขนล้วงเข้าไปจับปลา ใช้ได้ดีกับน้ำตื้น

-แห เป็นเครื่องมือหาปลาที่คนหาปลานิยมทำใช้เอง โดยการสานเชือกไผ่ล่อน ชาวบ้านจะใช้เวลาสานแหประมาณ 10-15 วันในการสานแหหนึ่งปาก เมื่อสานเสร็จแล้วก็ใส่ลูกแหโดยใช้โซ่มาร้อยมัดติดกับตาข่ายแหด้านล่างตามแนวยาวตลอดแหจนสุด หลังจากนั้นนำแหไปหมักแช่ไว้ในน้ำมะโก น้ำมะปับทิ้งไว้ 3 คืนจึงนำแหออกมาหนึ่ง หลังจากนั้นนำแหไปย่ำเหยียบใส่โคลนหมักครึ่งวันถึงหนึ่งวันจึงนำแหมาล้างและนำไปใช้หาปลา การหาปลาโดยใช้แหสามารถใช้ได้ทุกฤดู แต่จะใช้ไม่ดีในฤดูน้ำหลาก

-สวิง เป็นเครื่องมือหาปลาที่ขนาดเล็ก เบา ทำจากเชือกไนลอน ถักเป็นตาข่ายถี่มาก ลักษณะของสวิงลึกลงกรวยขอบกว้าง 30-50 เซนติเมตร ลึกประมาณ 50-80 เซนติเมตร ใช้เพื่อหาปลาและกุ้งขนาดเล็กหรือช่อนัวซึ่งขึ้นอยู่ตามแหล่งน้ำ บริเวณน้ำตื้น นอกจากใช้สวิงหาปลาเพื่อกินแล้วยังใช้สวิงหาเหยื่อเพื่อใส่เบ็ด การใช้สวิงสามารถใช้ได้ทุกฤดู ทุกแหล่งน้ำ

-ลอบ เป็นเครื่องมือที่คนหาปลาทำขึ้นเอง จะได้ปลามากหรือน้อยขึ้นอยู่กับแหล่งที่ใส่และการทำลอบ ลอบจัดอยู่ในเครื่องมือประเภทตก ซึ่งคนใช้ลอบจะต้องที่ความรู้เกี่ยวกับพฤติกรรมของปลาอย่างดี เพราะการใส่ลอบจะใส่ไว้ในที่เดิมและจะแะมาดูลอบเพื่อเอาปลาเท่านั้นไม่ต้องใช้เหยื่อล่อ ไม่ต้องเคลื่อนย้าย ชาวบ้านเรียกการใช้เครื่องมือประเภทนี้ว่า เสือนอนกิน

-เหล็กยิงปลา จะใช้ในฤดูน้ำหลากและฤดูน้ำลด เมื่อเห็นปลาก็เลือกยิงเฉพาะตัวใหญ่ โดยการยิงจะยิงด้านข้างลำตัวปลา ส่วนมากจะใช้หาปลาชะโด

-เบ็ดมีทั้งเบ็ดตรงและเบ็ดมือ เหยื่อเบ็ดที่เลือกใช้ชาวบ้านจะมีภูมิปัญญาในการเลือกให้เหมาะสมกับปลาที่ต้องการได้ เช่น ใช้กบเป็นเหยื่อเพื่อล่อปลาขนาดใหญ่ เขียด แมงกิ้งกอนเป็นเหยื่อปลาช่อน ซึ่งนิยมใส่ในหน้าแล้งหรือต้นฤดูฝน การใส่เหยื่อก็มีเทคนิคที่สำคัญที่เป็นภูมิปัญญาของคนหาปลา เช่น เหยื่อลูกปลาจะเกี่ยวเบ็ดบริเวณส่วนหางด้านบนเพื่อให้เหยื่อสามารถดิ้นได้และไม่ตายง่าย ปลาที่กินเหยื่อชนิดนี้คือปลาขนาดใหญ่ที่กินลูกปลาเป็นอาหาร

-จั่น เป็นเครื่องมือหาปลาตามหนองเป็นเครื่องมือประเภทตกปลา จับปลาได้ครั้งละ 1 ตัว เป็นปลาที่จะหาที่วางไข่ เป็นปลาขนาดใหญ่พอปลาแม่ปลา ปลาที่ได้จะเป็นปลาช่อนหรือปลาชะโดเพราะปลาช่อนจะวางไข่ริมตลิ่งน้ำตื้น

-ไซ เป็นเครื่องมือหาปลาขนาดเล็กทำจากไม้ไผ่เหลาเล็กกรม ถักทอเข้ากับไม้ขนาดเท่าหัวแม่มือ ที่ตัดโค้งเป็นวงกลม เรียกว่า “กรงไซ” ลักษณะไซรูปทรงยาวเรียว ช่วงหน้าเรียกปากไซมีไว้เพื่อเปิดเอาปลา ถัดจากปากไซประมาณ 1 ศอกจะมีงาอยู่ช่วงล่าง ช่วงท้ายถักมัดรวบให้แน่น การใส่ไซจะใส่ตามคันดิน โดยการแหวกคันดินออกเล็กน้อยขนาดวางไซลงได้พอดี ก่อนวางไซจะนำเศษหญ้าหรือรากไม้ วางรองทับดินจากนั้นวางไซลงทับเศษหญ้ากดให้แน่น และนำเศษหญ้ามาทับด้านบนหลังไซแล้วใช้ดินวางทับอีกชั้นให้แน่น แล้วนำกิ่งไม้วางทับด้านบนอีกครั้ง เมื่อวางไซเสร็จใช้มือลูบบริเวณงาไซตกแต่งให้สะอาด เก็บเศษไม้เศษหญ้าที่ปิดงาไซออก ทำทางน้ำให้ไหลสะดวกไม่ติดขัด การยامไซจะยامในช่วงเช้ามืดและช่วงเย็น ปลาที่ได้เป็นปลาชิว และปลาขนาดเล็ก กุ้ง ปลาที่ได้จะนิยมนำมาบริโภคและทำปลาจ่อม

ดังนั้นการหาปลาจึงสะท้อนถึงวิถีภูมิปัญญาการเข้าใจสภาพวงจรธรรมชาติ การใช้เครื่องมือที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ได้ชี้ชัดว่า”การหาปลาไม่ใช่เพื่อการตลาดเท่านั้น แต่การหาปลาคือวิถีชีวิต” องค์ความรู้ที่ผ่านการลองผิดลองถูก ได้นำมาพัฒนาเครื่องมือและวิธีการหาปลาที่เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพระบบนิเวศน์วงจรวัฏจักรของแม่น้ำ(ไพจิตร ศีลารักษ์ และคณะ,2547)

ส่วนการบริโภคโปรตีนจากปลาในชุมชนบ้านชมพู ทั้ง 2 หมู่บ้านพบว่า ปริมาณการจำหน่ายปลาในชุมชนเฉลี่ยสัปดาห์ละ 204 กิโลกรัม โดยคิดเป็นมูลค่า 10,200 บาท (เฉลี่ย กก.

ละ 50 บาท) คิดเป็นเดือนละ 40,800 บาท ซึ่งเป็นข้อมูลจากการจดบันทึกและสัมภาษณ์ผู้จำหน่ายปลาทั้งร้านค้าในชุมชนและบุคคลภายนอกที่นำปลามาจำหน่ายในตลาดนัด

จากตัวเลขทำให้เห็นว่าการบริโภคเนื้อปลาของชุมชนมีในปริมาณที่มาก ส่วนใหญ่เป็นการนำเข้าปลาจากภายนอกชุมชนเข้ามาขายและบางส่วนเป็นปลาที่หาได้จากลุ่มน้ำคลองชมพู ส่วนการหาปลาเพื่อบริโภคในครอบครัวนั้นหากวิเคราะห์จากเครื่องมือจับปลาจะเห็นได้ว่าส่วนใหญ่เป็นเครื่องมือขนาดเล็กที่หาปลาเพื่อยังชีพ นอกจากนั้นเครื่องมือดังกล่าวยังเป็นเครื่องมือหาปลาที่ใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการประดิษฐ์ โดยผู้ที่สามารถทำได้จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับระบบวงจรธรรมชาติ คือการขึ้นลงของน้ำเป็นอย่างดี และมีความรู้เกี่ยวกับพฤติกรรมของปลาแต่ละชนิดเป็นอย่างดี ชาวบ้านแต่ละคนจะมีความถนัดและความสามารถในการใช้เครื่องมือหาปลาที่แตกต่างกัน

5.4 การใช้ประโยชน์ทางวัฒนธรรม พื้นที่ป่าบริเวณลุ่มน้ำคลองชมพู มีการใช้ประโยชน์เชิงวัฒนธรรม เช่น คนในชุมชนเชื่อว่าปามีเจ้าพ่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำป่า ที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือไม่กระทำการใดที่เป็นการลบหลู่ แต่อย่างไรก็ตามในพื้นที่ป่าก็ไม่มี การสร้างสถานที่บวงสรวงเหมือนกับศาลปู่ตาในภาคอีสาน แต่เป็นความเชื่อที่มีอยู่ ซึ่งปัจจุบันคนรุ่นหลัง ๆ ในชุมชนที่ผ่านระบบการศึกษาในโรงเรียนความเชื่อต่าง ๆ เหล่านี้ก็ลดน้อยลง

5.5 สิทธิ/การครอบครองพื้นที่ทรัพยากร

พื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพูและพื้นที่ป่า สิทธิตามกฎหมายพื้นที่ดังกล่าวอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง เป็นสิทธิของรัฐในการบริหารจัดการ แต่ที่ผ่านมากการบริหารจัดการโดยรัฐถูกมองว่าไม่สามารถดูแลและจัดการทรัพยากรได้เพียงพอ

แม้ตามกฎหมายการเข้าไปใช้ประโยชน์ของคนในชุมชนต้องขออนุญาตจากเจ้าหน้าที่ที่ดูแลพื้นที่หรือมีข้อห้ามในเรื่องการเก็บของป่า แต่ตามวิถีชีวิตที่ชุมชนพึ่งพิงอาศัยทรัพยากรดังกล่าวมานานก่อนที่จะมีกฎหมายชาวบ้านก็ยังคงเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าในขอบเขตที่ไม่ละเมิดกฎหมายที่ร้ายแรง เช่น ไม่ตัดไม้ทำลายป่า ซึ่งการหาอยู่หากินของชาวบ้านถือเป็นสิทธิทางธรรมชาติ ที่ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสมบัติที่ทุกคนควรได้รับประโยชน์อย่างเสมอหน้า

การเข้าไปมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ระบบการจัดสรร กติกาในการใช้ประโยชน์จากป่า ในอดีตยังไม่มีเป็นระบบ เพราะสมัยก่อนผลผลิตจากป่าไม้และทรัพยากรในพื้นที่มีมากมาย สามารถให้สมาชิกชุมชนต่างเข้าไปใช้ได้เพียงพอ เก็บหาของป่ามากินกันหมดแล้วจึงไปเก็บกันใหม่ ไม่ได้เก็บเพื่อเจตนาทางการค้าเป็นหลัก จึงทำให้ของป่าเหลือเพื่อ เช่น ผักหวาน หน่อไม้ สมุนไพร ไม้เผาถ่าน ไม้ปลูกบ้าน เป็นต้น กติกาทางสังคมในการดูแลรักษาป่าไม่จึงไม่ปรากฏ

ในปัจจุบัน สมาชิกบางส่วน of ชุมชนเริ่มเล็งเห็นและตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลง จึงมีกระบวนการริเริ่มแลกเปลี่ยนระหว่างบุคคลต่อบุคคล จนพัฒนามาเป็นการสร้างข้อตกลง

กติกาทางสังคมสมัยใหม่ จะเป็นแนวทางในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ได้อย่างยั่งยืน ดังจะเห็นได้จาก กรณี การสร้างข้อตกลงร่วมกันของสมาชิกกลุ่มแม่ค้าในชุมชน ในเรื่อง ระยะเวลาการเก็บหาหน่อไม้ ซึ่งจากเดิมไม่ได้มีการกำหนดแต่อย่างใด มาเป็นการกำหนดระยะเวลาในการเก็บ ประมาณ 45 วันในช่วงฤดูกาล ซึ่งถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่เป็นพื้นฐานในการสร้างกติกาและสร้างแผนงานการจัดการร่วมกันของสมาชิกชุมชน อย่างไรก็ตามการเข้ามาร่วมจัดการดูแลทรัพยากรของชุมชนยังไม่เป็นที่ยอมรับของหน่วยรัฐเพราะนิยามการใช้ประโยชน์ของรัฐและชุมชนยังต่างกัน

กติกาการใช้ประโยชน์จากป่า

การนิยามความหมายของทรัพยากรเป็นเรื่องที่อยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมของมนุษย์อย่างแท้จริง ดังนั้นมนุษย์ที่มีโครงสร้างทางความคิดวัฒนธรรมที่ต่างกันก็จะให้คุณค่าความหมายต่อทรัพยากรที่ต่างกัน ในสังคมทุนนิยมที่ถือทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นสำคัญ และการผลิตสินค้าเพื่อมุ่งกำไรสูงสุด ความหมายทรัพยากรย่อมหมายถึงทรัพย์สินและเป็นปัจจัยการผลิตในกระบวนการผลิตที่มีมูลค่าใช้สอยซื้อขาย ป่าซึ่งมีมวลชีวิตอันซับซ้อนหลากหลายจึงถูกเรียกว่า “ป่าไม้” เพราะเล็งแลเห็นการใช้ประโยชน์จาก “ไม้” ซึ่งนำมาเป็นสินค้าเป็นสิ่งสำคัญ ขณะที่ชุมชนดั้งเดิมที่มีเศรษฐกิจยังชีพ ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เป็นฐานของการยังชีพเป็นแหล่งปัจจัย 4 และเป็นสมบัติร่วม ใช้ร่วมกันด้วยระบบสิทธิที่ยืดหยุ่น

5.6 แนวทางการจัดการทรัพยากร

5.6.1 แนวทางการจัดการทรัพยากรน้ำโดยรัฐ

แนวทางการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำคลองชมพูของรัฐ อาศัยอำนาจตามกฎหมายในการผูกขาดการจัดการทรัพยากรน้ำ โดยมีแผนการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู ตามโครงการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู อำเภอเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งโครงการดังกล่าวมุ่งแก้ไขปัญหาด้านชลประทานโดยการสร้างเขื่อนเก็บน้ำ

หน่วยงานผู้รับผิดชอบ คือ กรมชลประทาน มีเป้าหมายโครงการเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนของประชาชนจากการขาดแคลนน้ำเพื่อการเพาะปลูก โดยได้ดำเนินการวางแผนและดำเนินการพัฒนาโครงการ โดยได้พัฒนาโครงการชลประทานวัดตดยม ซึ่งมีพื้นที่ชลประทาน 73,000 ไร่ บริเวณท้ายน้ำก่อน ตั้งแต่ ปี 2529 ส่วนการสร้างเขื่อนเก็บน้ำนั้น จากการสำรวจเบื้องต้น พบว่าที่ตั้งของเขื่อนมีสภาพทางธรณีไม่เหมาะสม ฐานรากหินมีสภาพผุกร่อน จำเป็นจะต้องมีค่าใช้จ่ายในการปรับปรุงสภาพ อีกทั้งยังมีประชาชนอาศัยและทำกินในพื้นที่ที่วางแผนเป็นเขื่อนเก็บน้ำ จึงเป็นเหตุให้ต้องพิจารณาปรับปรุงแผน รวมทั้งพิจารณาที่ตั้งเขื่อนแห่งใหม่ซึ่งเป็นพื้นที่เหนือน้ำและเป็นพื้นที่ในอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง

และเพื่อเป็นการเร่งดำเนินการพัฒนาโครงการพัฒนาอ่างเก็บน้ำคลองชมพู กรมชลประทานจึงว่าจ้างให้บริษัท แอ็กก็คอนซัลท์ จำกัดและบริษัท จีเอ็มที คอร์ปอเรชั่น จำกัด ดำเนินการศึกษาความเหมาะสม และผลกระทบสิ่งแวดล้อม

วัตถุประสงค์ของการศึกษา เพื่อจัดหาแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรและอุปโภค-บริโภค ช่วยเหลือประชาชนในพื้นที่อำเภอเนินมะปราง, อำเภอวังทองและพื้นที่ใกล้เคียง บรรเทาอุทกภัย เป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำเพื่อการบริโภคของประชาชนและทำการประมงในหมู่บ้าน และเพื่อ เป็นแหล่งท่องเที่ยวและป้องกันการบุกรุกพื้นที่อุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง

การศึกษาความเหมาะสม โครงการเขื่อนเก็บน้ำคลองชมพู การศึกษาผลกระทบ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งดำเนินการด้านมวลชนสัมพันธ์และการมีส่วนร่วมของประชาชนที่จะ ดำเนินการมีขอบเขตการศึกษาสำหรับงานจำแนกเป็น 4 ประเภทคือ

- (1) การศึกษาแผนพัฒนาลุ่มน้ำ เพื่อจัดทำแผนแม่บทสำหรับการพัฒนาแหล่งน้ำของ ลุ่มน้ำคลองชมพูและพื้นที่ใกล้เคียง
- (2) การศึกษาความเหมาะสมโครงการ โดยศึกษาและวางแผนกำหนดรายละเอียด ส่วนประกอบต่างๆของโครงการ
- (3) การศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนปฏิบัติการป้องกันและแก้ไข ผลกระทบสิ่งแวดล้อม
- (4) การดำเนินการด้านมวลชนสัมพันธ์และการมีส่วนร่วมของประชาชน ดำเนินการต่อ กลุ่มที่สำคัญต่างๆโดยแสดงให้เห็นว่ากรมชลประทานมุ่งจัดหาน้ำให้เกษตรกรอย่าง ระแวดระวังต่อผลกระทบสิ่งแวดล้อม โดยดำเนินการอย่างเปิดเผย โปร่งใสและเปิด โอกาสให้สาธารณะได้มีส่วนร่วม

จากรายงานฉบับสุดท้าย การศึกษาความเหมาะสมและผลกระทบสิ่งแวดล้อม โครงการ พัฒนาลุ่มน้ำคลองวังชมพู อำเภอเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก ข้อสรุปเกี่ยวกับการดำเนินการ โครงการฯ ในส่วนแผนงานที่จะดำเนินการก่อสร้างเขื่อนเก็บน้ำคลองชมพู มีรายละเอียด ดังนี้

ข้อมูลเบื้องต้นของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู (เขื่อนเก็บน้ำคลองชมพู)

ที่ตั้งเขื่อน	พิกัด	N 1,845,130
		E 683,034

ลักษณะโครงการเบื้องต้น

1)ประเภทโครงการ	อ่างเก็บน้ำ
2)ปริมาณน้ำท่าไหลเข้าอ่างโดยเฉลี่ย	149.95 ล้านลูกบาศก์เมตร/ปี
3)ประเภทเขื่อน	เขื่อนดินมีแกนดินเหนียวทึบน้ำ
4)ความจุอ่างที่ระดับเก็บกัก	86.26 ล้านลูกบาศก์เมตร
ความจุอ่างที่ระดับเก็บกักนานองสูงสุด	95.01 ล้านลูกบาศก์เมตร
5)ขนาดพื้นที่ผิวอ่างที่ระดับน้ำสูงสุด	2,710 ไร่

การดำเนินการที่ผ่านมา ในส่วนผู้ที่ได้รับการว่าจ้างและหน่วยงานราชการที่รับผิดชอบ ได้มีการจัดประชุม สร้างความเข้าใจกับประชาชนในพื้นที่ เพียงแค่ 2 ครั้ง เนื้อหาในการประชุม

เป็นแค่การแนะนำและผลกระทบในด้านที่ดีของโครงการ ไม่มีความชัดเจนในเรื่องการก่อสร้าง และไม่มีรายละเอียดความคืบหน้าแจ้งให้ประชาชนในพื้นที่ทราบแต่อย่างใด แต่ผู้รับผิดชอบอ้างว่าเป็นกระบวนการที่เปิดเผย โปร่งใส และเปิดโอกาสให้สาธารณะได้มีส่วนร่วม

ผลจากการศึกษา แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความกังวลและเกรงถึงผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากโครงการดังกล่าว โดยบทเรียนที่ผ่านมา กรณีโครงการพัฒนาของรัฐ โดยเฉพาะโครงการสร้างเขื่อนได้ส่งผลกระทบตามมาอย่างมากมาย ดังกรณี เขื่อนปากมูล จ.อุบลราชธานี , เขื่อนท่าปลา จ.อุตรดิตถ์ , เขื่อนราษีไศล จ.ศรีสะเกษ หรือล่าสุดกรณี ของ นางไฮ ชันจันทา ที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนห้วยละเห้ จ.อุบลราชธานี และในท่อนอื่นๆอีกหลายกรณี

ผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อน

ประการแรก พื้นที่การสร้างเขื่อนเก็บกักน้ำอยู่ในบริเวณอุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง ถ้ามีการเก็บกักน้ำจะทำให้น้ำท่วมพื้นที่ป่าไม้ แหล่งที่อยู่ของสัตว์ป่าและแหล่งทรัพยากรชีวภาพที่มีความสำคัญต่อระบบนิเวศและการดำรงชีวิตของประชาชนในพื้นที่

การก่อสร้างอ่างเก็บน้ำและห้วยงานจะสูญเสียพื้นที่ป่าไม้ ซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำคลองชมพู ประมาณ 3,124 ไร่ เป็นป่าเต็งรังประมาณ 511 ไร่ ป่าเบญจพรรณเนื้อที่ประมาณ 2611 ไร่ และสวนป่าสักอีกประมาณ 2 ไร่ สภาพป่ามีความหนาแน่นของพรรณไม้และความสมบูรณ์

ซึ่งจากการสำรวจข้อมูลโดยชุมชน มีข้อค้นพบว่า หากพิจารณาจากจำนวนพื้นที่ตามรายงานการศึกษาความเหมาะสมและผลกระทบสิ่งแวดล้อม โครงการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู จัดทำโดย บริษัทแอ็กก็คอนซัลท์จำกัดร่วมกับบริษัทจีเอ็มที คอร์ปอเรชั่น ที่ระบุว่า พื้นที่ป่าไม้ที่จะสูญเสีย ถ้ามีการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำคลองชมพู ประมาณ 3,124 ไร่ และดำเนินการเปรียบเทียบกับข้อมูลที่ได้จากการสำรวจของคณะทำงานวิจัย จะส่งผลกระทบทำให้สูญเสียต้นไม้ จำนวน 827,860 ต้น ลูกไม้ จำนวน 1,740,068 ต้น และไม้ จำนวน 131,208 กอ

พื้นที่ตอนต้นน้ำของลุ่มน้ำคลองชมพูและเป็นพื้นที่อุทยานแห่งชาติทุ่งแสลงหลวง นั้นมีความสำคัญและมีความสมบูรณ์ ทั้งในมิติความหลากหลายทางชนิดพันธุ์ ดังจะเห็นได้จากชนิดของต้นไม้ ความหลากหลายในทางปริมาณต่อเนื่องที่ที่อยู่ในอัตราส่วนที่สูง ในด้านความหลากหลายในทางภูมิศาสตร์ที่ตั้ง ที่มีสังคมพืชหลายชนิด และที่สำคัญพื้นที่ดังกล่าวยังคงเป็นแหล่งที่สมาชิกชุมชนได้เข้าไปใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต พึ่งพิงผลผลิตจากป่า และเป็นพื้นที่ที่เป็นแหล่งกำเนิดลำน้ำคลองชมพู ซึ่งถ้าหากมีการดำเนินกิจกรรมใดๆในพื้นที่ ย่อมที่จะส่งผลกระทบทั้งทางตรง และทางอ้อมต่อสภาพความเป็นอยู่ ทั้งทางเศรษฐกิจ และสังคม ของชุมชน และระบบนิเวศลุ่มน้ำทั้งระบบ

ประการที่ 2 บริเวณพื้นที่ดังกล่าวมีสภาพทางธรณี โดยฐานรากเป็นหินมีสภาพผุกร่อน บริเวณภูเขาเป็นสภาพเป็นเทือกเขาหินปูน โดยใต้พื้นดินลงไปพบโพรงน้ำเป็นจำนวนมากและเชื่อมต่อเป็นระยะทางไปถึงเขตตำบลบ้านมุง อำเภอเนินมะปราง โดยที่ประชาชนในพื้นที่ได้อาศัยน้ำใต้ดินที่มาจากตาน้ำผุดบริเวณน้ำพุในการประกอบอาชีพเพาะปลูกและบริโภค ถ้ามีการก่อสร้างเกรงว่าจะเกิดผลกระทบ คือ

- โพร่งถ้ำที่เป็นทางน้ำใต้ดินมีจำนวนมากและเชื่อมต่อกันจะทำให้ไม่สามารถการกักเก็บน้ำไว้ได้
- ถ้ามีการใช้เทคโนโลยีในการอุดโพร่งถ้ำ ทางน้ำใต้ดิน จะส่งผลกระทบต่อแหล่งน้ำที่ประชาชนในพื้นที่ได้อาศัยใช้ประโยชน์
- การเก็บกักน้ำจะทำให้พื้นที่ที่มีความสำคัญทางทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ถ้ำที่มีอยู่มากมาย โป่งน้ำเกลือและแหล่งประวัติศาสตร์ เช่น เนินกระเบื้อง เตาต้มเกลือของชุมชนยุคโบราณและของพรรคคอมมิวนิสต์ บังเกอร์แม้ว ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วม
- สายน้ำคลองชมพูประกอบด้วยลำน้ำสาขาหลายสายไหลมารวมกัน และหนึ่งในนั้นเป็นลำน้ำสาขาที่มีเกลือสินเธาว์(โป่งเกลือ)ไหลมารวมด้วย ถ้ามีการเก็บกักอาจจะทำให้น้ำกร่อยมีความเค็มของเกลืออยู่ไม่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ ดังกรณีเขื่อนในภาคอีสานที่ได้พื้นดินมีโดมเกลืออยู่

5.6.2 การจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน/การจัดองค์กรชุมชน

พื้นที่ชุมชนบ้านชมพู มีปัญหาด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่รุนแรงในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา กล่าวคือเมื่อปี 2538 ได้มีการอนุมัติให้บริษัท ร็อคแอนด์สโตนส์ และบริษัท อนุมัติการติลาเข้ามาดำเนินการระเบิดและย่อยหินในพื้นที่บริเวณชุมชนบ้านชมพู โดยที่ประชาชนในพื้นที่ไม่ได้รับรู้และมีส่วนในการตัดสินใจในการดำเนินการของบริษัทดังกล่าว ซึ่งจากการดำเนินการของทั้ง 2 บริษัท ได้สร้างผลกระทบ และปัญหาให้กับประชาชน

จากผลกระทบที่เกิดขึ้น จึงนำมาซึ่งการรวมกลุ่มของประชาชนในพื้นที่ในปี 2540 ในนาม เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชมพู วัตถุประสงค์ เพื่อ ผลักดันให้มีการยุติการระเบิดและย่อยหินให้มีการขนย้ายโรงโม่หินทั้ง 2 บริษัทออกจากพื้นที่ ซึ่งที่ผ่านมากกว่า 8 ปี ทางเครือข่ายฯได้มีการดำเนินกิจกรรมการรณรงค์ให้มีการยุติและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น แต่ที่ผ่านมาไม่ได้รับความร่วมมือจากผู้ที่มีอำนาจและหน้าที่ในการแก้ไขปัญหา และในกระบวนการแก้ไขปัญหา ยังไม่ได้ข้อยุติ อย่างไรก็ตามเครือข่ายฯได้มีการดำเนินกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรในพื้นที่ ส่งเสริมสิทธิการจัดการทรัพยากรโดยชุมชนและร่วมกันพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่

โครงสร้างการบริหารเครือข่าย

การอนุรักษ์พื้นที่ป่าต้นน้ำ

หลังจากมีการตั้งองค์กรเครือข่ายอนุรักษ์ ฯ ในชุมชน ได้มีการดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่องโดยเฉพาะพื้นที่ป่าต้นน้ำ ทางเครือข่ายได้จัดกิจกรรมการอนุรักษ์

ซึ่งหลังจากที่กรมชลประทานดำเนินการศึกษาความเป็นไปได้ของโครงการพัฒนาลุ่มน้ำคลองชมพู ทางเครือข่ายอนุรักษ์ เห็นว่าถ้าหากมีการดำเนินการโครงการ จะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ทั้งทางเศรษฐกิจ ปัญหาความยากจน สังคม วัฒนธรรม และความรู้ท้องถิ่น ในการดำรงชีวิตร่วมกับทรัพยากรในพื้นที่ สูญเสียพื้นที่ทรัพยากรป่าไม้ ความหลากหลายทาง

ชีวภาพและระบบนิเวศ ทรัพยากรสัตว์น้ำได้รับผลกระทบ โอกาสในการมีรายได้จากการพัฒนาพื้นที่โดยชุมชนอย่างยั่งยืนในมิติการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ตลอดจนความภูมิใจและสำนึกรักท้องถิ่นที่จะถูกทำลาย

ทางเครือข่ายอนุรักษ์จึงได้ดำเนินการเตรียมฐานข้อมูลทรัพยากรที่จะได้รับผลกระทบจากโครงการดังกล่าวเพื่อให้ข้อมูลกับประชาชนทั่วไปได้รับทราบ

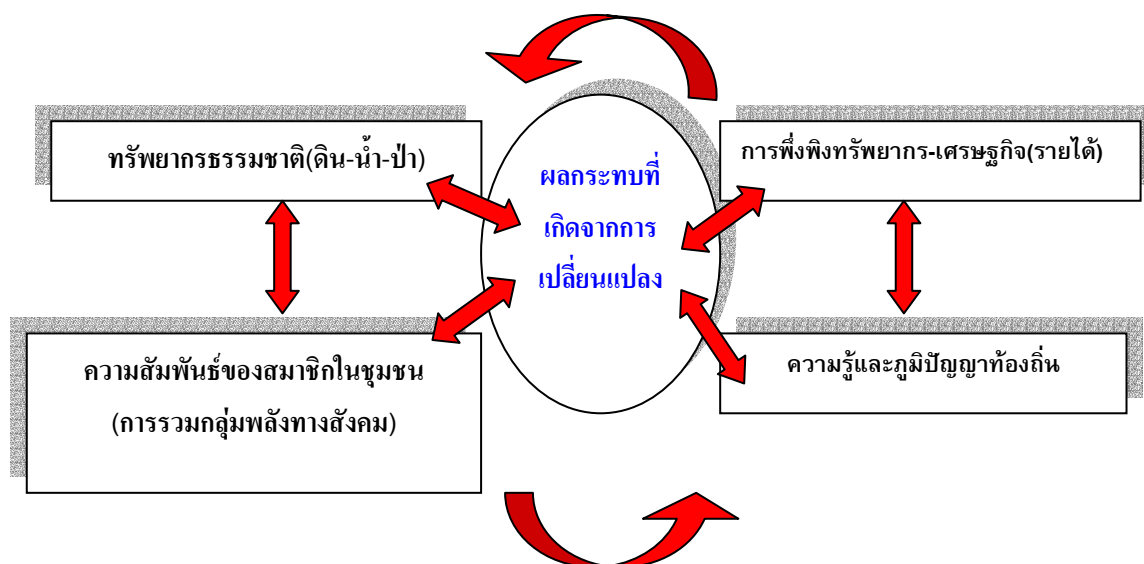
บทที่ 6

สรุปผลและข้อเสนอแนะ

ชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำคลองขมภู มีพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนมาอย่างยาวนาน มีการสืบเชื้อสาย เผ่าพันธุ์ คนพื้นเมืองเป็นหลักและยังมียุคนต่างถิ่น ต่างชาติพันธุ์ได้เข้ามา ปฏิสัมพันธ์ ตั้งรกราก และแต่งงานกับคนพื้นเมือง เป็นครอบครัวจนในปัจจุบันประชากรในชุมชนมีลักษณะผสมทั้งวัฒนธรรมและเชื้อชาติ มีการดำรงประเพณี วัฒนธรรม ความรู้และความเชื่อเป็นเครื่องมือยึดเหนี่ยวความเป็นชุมชน ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ วิถีชีวิตที่พึ่งพิงอยู่กับผลผลิตจากป่า ระบบการผลิตที่เน้นผลิตเพื่อการบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก เหลือจากนั้นจึงนำไปแลกเปลี่ยนเป็นข้าวของ เครื่องใช้ที่จำเป็น

ทรัพยากรในพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งเป็นพื้นที่แหล่งต้นน้ำของคลองขมภู เป็นแหล่งอาหารของชุมชนในการใช้ประโยชน์ ทั้งในด้านพืชพันธุ์ สัตว์น้ำ โดยจากข้อมูลที่ได้แสดงถึงความหลากหลายทางชีวภาพและระบบนิเวศ มีส่วนสำคัญในการเป็นช่องทางสร้างรายได้ให้กับสมาชิกชุมชนบ้านขมภูและชุมชนใกล้เคียง ซึ่งมีผลกระทบโดยตรงต่อ ความยากจนในพื้นที่ เพราะตราบไคที่ทรัพยากรในพื้นที่ยังมีความสมบูรณ์และสมาชิกชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์ และร่วมกันดูแลรักษา ย่อมที่จะเป็นหลักประกันชีวิตทางเศรษฐกิจของชุมชน

ตลอดจนความสำคัญของพื้นที่ต้นน้ำคลองขมภูที่เป็นแหล่งต้นน้ำและมีลำน้ำหลายสาย มีระบบนิเวศประกอบด้วยป่าไม้ที่เป็นพื้นที่ต้นน้ำ จึงต้องพิจารณาทั้งในด้านทรัพยากรป่าและทรัพยากรน้ำอย่างเป็นระบบเพราะถ้าเกิดการเปลี่ยนแปลงในส่วนพื้นที่ป่าย่อมที่จะส่งผลกระทบต่อแหล่งต้นน้ำที่ชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำโดยเฉพาะบ้านขมภู ได้ใช้ประโยชน์ในการอุปโภคบริโภค การผลิตด้านการเกษตรและการอาศัยจับสัตว์น้ำเพื่อเป็นแหล่งอาหารของสมาชิกในครอบครัว ซึ่งเป็นผลกระทบในลักษณะลูกโซ่ คือ

กล่าวโดยสรุป สภาพทรัพยากร น้ำ-ป่าไม้ ในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองชมพู จึงมีความสำคัญต่อระบบนิเวศทางธรรมชาติ เป็นแหล่งที่มีความหลากหลายทางชีวภาพในระดับที่สูง การจัดการทรัพยากรหรือการพัฒนาพื้นที่ไม่ว่าจะเป็นกรณีใด ควรที่จะมีการศึกษาให้ครอบคลุมในหลายด้าน ทั้งทางด้านชีวภาพ ทางสังคม ทางเศรษฐกิจ และทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยยึดแนวทางในการมีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางในการพัฒนาพื้นที่ โดยที่ชุมชนได้รับผลกระทบน้อยที่สุดและก่อให้เกิดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน และการวางแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ได้อย่างกลมกลืนและคงไว้ซึ่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสมบูรณ์

6.1 ศักยภาพและการปรับตัวของชุมชน

6.1.1. การพัฒนาก่อรูปเครือข่าย

จากสถานการณ์สิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในชุมชนทำให้สมาชิกในชุมชนที่ได้รับผลกระทบได้รวมตัวกัน “สร้างอำนาจ” จาก “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” ซึ่งเป็นสมาชิกในชุมชน เป็นกลุ่มคนที่อยู่นอกวงขอบของระบบการเมืองปกติ ไม่สามารถใช้ช่องทางหรือกลไกทางการเมืองที่มีอยู่ในการผลักดันการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมของชุมชนคือการเปิดหูของนายทุนได้ กลุ่มผู้ไร้อำนาจจึงต้องสร้างช่องทางของตนเองในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบายเพื่อนำมาซึ่งการแก้ไขปัญหา ที่ผ่านมากลุ่มเครือข่ายอนุรักษ์ ฯ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่บ้านชมพู มีการศึกษาค้นคว้าศาสตร์ เคลื่อนไหวขึ้นอย่างหลากหลาย ซึ่งมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การ “ข้ามผ่าน” ช่องทางการเมืองปกติ สร้างสิ่งท้าทายและดึงดูดความสนใจเชิงลบต่อระบบปกติเพื่อตนเองจะสามารถเข้าไปต่อรองทางอำนาจได้ เข้าไป “ขัดขวาง ทำลาย” ระบบปกติของสังคม เป็นการแสดงออกทาง “สัญลักษณ์” มากกว่าจะมุ่งให้เกิดความรุนแรง

ซึ่งฐานคิดของเครือข่ายเกิดขึ้นมาจากวิถีชีวิตที่เชื่อมโยงกับทรัพยากร เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับระบบนิเวศชุมชนที่เป็นอยู่ วิถีชีวิตที่พึ่งพิงทรัพยากรมากกว่าการค้าทรัพยากรในแง่เศรษฐกิจทำให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะที่มุ่งดูแลทรัพยากรไว้ให้ยั่งยืน สู้ลูกหลาน

6.1.2 .การปรับตัวด้านความสัมพันธ์ ระหว่าง คน – คน

กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้” (พรพิไล เลิศวิชา, 2532 อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ ,2543)

ในกระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมที่ผ่านมามีได้สร้างการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน โดยผ่านกิจกรรมทั้งการประชุม การเดินสำรวจทรัพยากรชุมชน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในกลุ่มย่อย การศึกษาดูงาน ฯ เป็นการขัดเกลาวิถีคิด และเชื่อมความสำคัญของคนในชุมชนเป็นอย่างดี แต่เดิมเมื่อมีการต่อสู้ของเครือข่ายอนุรักษ์ให้ยกเลิกการสัมปทานโรงโม่หินในชุมชนมีทั้งกลุ่มคนที่เห็นด้วยร่วมต่อสู้ กลุ่มคนที่ไม่เห็นด้วยเพราะมีผลประโยชน์ร่วมกับนายทุน และกลุ่มคนที่นิ่งเฉยเพราะไม่เชื่อมั่นในอำนาจที่เกิดจากการรวมตัวของคนในชุมชน หลังจากมี

กระบวนการวิจัยครั้งนี้เข้าไป เกิดการดึงกลุ่มคนต่าง ๆ ในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมทั้ง เด็ก ผู้ใหญ่ เยาวชน ซึ่งแต่ละคนต่างก็มีบทบาทในงานวิจัยตามความถนัด เช่น คนหาปลา ก็เข้ามาให้ความรู้เรื่องการจับปลา เรื่องวิธีใช้เครื่องมือหาปลา แม่ค้าพ่อค้าในชุมชนจากที่เคยนิ่งเฉยกับปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนก็หันมาให้ความสนใจประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมในชุมชนมากขึ้น เช่น พ่อค้าแม่ค้าร่วมกับคณะกรรมการเครือข่ายอนุรักษ์กำหนดระยะเวลาในการหาหน่อไม้ในพื้นที่ป่าบริเวณลุ่มน้ำคลองขมภู หมอยาสมุนไพรแต่เดิมไม่เข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายหลังมีงานวิจัยก็เข้ามาให้ข้อมูลด้านทรัพยากรและบอกเล่าเรื่องยาสมุนไพรแก่เยาวชนในพื้นที่เป็นการถ่ายทอดองค์ความรู้ที่มีอยู่

ศักยภาพของชุมชนจะเกิดมีขึ้นได้ หัวใจสำคัญนั้นอยู่ที่ “คน” ซึ่งมีความรู้ความสามารถและความดีความงาม พร้อมทั้งจะกระทำการทั้งต่อภายในชุมชนและแสดงออกต่อภายนอกเพื่อให้เกิดการพัฒนาสร้างสรรค์และการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นให้ลุล่วง

กระบวนการในการยกระดับความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมของคนทั้งระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่มและชุมชน เพื่อแก้ปัญหา เพื่อสร้างสรรค์ยกระดับความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่ดีจะเป็นชุมชนที่มีภูมิคุ้มกันภายในที่ดี และสามารถตั้งรับ – ตอบโต้ กับการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอกได้เป็นอย่างดี

6.1.3 .การปรับตัวด้านความสัมพันธ์ ระหว่าง คน – ทรัพยากรธรรมชาติ

ด้วยชุมชนชาวนาส่วนใหญ่มีวิถีการพึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการอยู่รอดเป็นสิ่งสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นที่ดินเพื่อการเกษตร พืชพันธุ์เลี้ยงสัตว์ อาหาร น้ำ เชื้อเพลิง ฯลฯ ดังนั้นการจัดการทรัพยากรต้องมีประสิทธิภาพเพื่อที่จะสร้าง ปกป้องดูแลให้สิ่งเหล่านี้สามารถตอบสนองต่อการยังชีพของสมาชิกชุมชนได้อย่างแท้จริง

กระบวนการเรียนรู้จากงานวิจัยที่ผ่านมาทำให้มุมมองต่อทรัพยากรธรรมชาติของคนในชุมชนเริ่มเปลี่ยนไป ดังเช่น แม่ค้าและคนหาหน่อไม้ขายเริ่มคิดถึงความยั่งยืนของทรัพยากรร่วมกันกำหนดระยะเวลาในการเก็บหน่อไม้ขาย หรือการที่สมาชิกในชุมชนยังคงใช้เครื่องมือหาปลาแบบเดิมที่ใช้ภูมิปัญญาในการจับปลา ฉะนั้นการใช้ทรัพยากรของคนในชุมชนปรับเปลี่ยนจากวิถีการหาอยู่หากินแบบล้าสมัยทรัพยากรตามกระแสนิยม มาเป็นการใช้ทรัพยากรให้สอดคล้องกับระบบนิเวศน์

นอกจากนั้นความเชื่อของชุมชนในเรื่องป่ามี ผีป่า เจ้าพ่อคอยปกป้องรักษายังคงมีอยู่ในชุมชนบ้านขมภูทำให้สมาชิกในชุมชนไม่กระทำการใดที่เป็นกรรบกพร่อง กระบวนการวิจัยยังทำให้เกิดการถ่ายทอดความเชื่อนี้ไปสู่คนรุ่นใหม่ เยาวชนในชุมชน

6.1.4 .การปรับตัวด้านอาชีพ

กระบวนการวิจัยในครั้งนี้ นำไปสู่การเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน ทำให้คนในชุมชนรู้จักตนเอง และชุมชนมากขึ้น ซึ่งทำให้สมาชิกในชุมชนมีการปรับตัวในหลายด้าน แม้กระทั่งด้านอาชีพเกษตรกรรมที่เป็นอาชีพหลักของคนในพื้นที่ ส่วนใหญ่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวใช้สารเคมีในระดับสูง

จากการสำรวจของกลุ่มเยาวชนในกิจกรรมนักสืบสายน้ำ โดยการอบรมจากนักวิชาการกรมประมง ที่เน้นวัตถุประสงค์เพื่อสร้างความตระหนักและความเข้าใจในการตรวจสอบคุณภาพน้ำที่เป็นแหล่งห่วงโซ่อาหารที่สัมพันธ์และสำคัญต่อชุมชน อีกทั้งเป็นการรับรู้ข้อมูลที่จะนำมาสู่การวางแผน กำหนดกิจกรรมในการแก้ไข พัฒนาคุณภาพน้ำในลำน้ำคลองชมภู

ซึ่งจากการสำรวจคุณภาพน้ำคลองชมภู ค้นพบว่า คุณภาพน้ำคลองชมภูอยู่ในเกณฑ์ที่ดีเป็นบางช่วง โดยดูได้จากการพบหอยของสัตว์น้ำที่สามารถจะอยู่ได้ในน้ำที่สะอาดเท่านั้น แต่ในช่วงระหว่างที่ตั้งของชุมชนคุณภาพน้ำจะอยู่ในเกณฑ์พอใช้ได้ ซึ่งนำมาสู่การและเปลี่ยนถึงสาเหตุและได้ร่วมกันกำหนดกรอบแผนงานในการแก้ไขเบื้องต้นร่วมกัน

โดยข้อสรุปของปัญหาคุณภาพน้ำมีปัจจัยเรื่องการใช้สารเคมีในภาคเกษตร ที่เกษตรกรในพื้นที่ใช้ในการปลูกพืชผัก หลังจากมีการวิเคราะห์ร่วมกันทำให้กลุ่มเกษตรกรในพื้นที่มีความตระหนักร่วมกันถึงปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้เกษตรกรหลายรายในพื้นที่ลด ละ เลิกการใช้สารเคมีในแปลงเกษตร เกษตรกรหลายรายเริ่มหันมาผลิตปุ๋ยชีวภาพเพื่อใช้ในไร่นาของตนเอง ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาอาชีพที่สอดคล้องกับทรัพยากรต่อไปในอนาคต

6.2 ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะต่องานวิจัยท้องถิ่น

กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นกระบวนการที่มีความเหมาะสมสำหรับการทำงานในชุมชนแบบมีส่วนร่วมเป็นอย่างดี แต่ควรมีความยืดหยุ่นในประเด็นการทำงานโดยเฉพาะการเขียนรายงาน ควรคำนึงถึงการนำไปใช้มากกว่าแค่โครงการเขียนรายงานหรือรูปแบบวิธีการเขียนรายงาน

ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ

ข้อเสนอเชิงหลักการ

1) ต้องคำนึงและตระหนักว่าชุมชนเป็นหน่วยความสัมพันธ์ที่มีการจัดการดูแลตนเองของหมู่ประชากรของประเทศ มิใช่เป็นเพียงที่อาศัยของปัจเจกชน หลักนโยบายและกฎหมายต้องเปิดโอกาสและส่งเสริมให้ชุมชนจัดระบบปกครองตนเองอย่างแท้จริง หลักกระจายอำนาจต้องคืบอำนาจการปกครองตนเองและการกำหนดอนาคตของตนเองแก่ชุมชนอย่างแท้จริง บนฐานของระบบนิเวศวัฒนธรรมและระบบสิทธิชุมชนอันหลากหลาย

2)การจัดการทรัพยากรต้องมีมิติการมองทรัพยากรแบบองค์รวม พิจารณาถึงความสัมพันธ์ของทรัพยากรทุกอย่างบนฐานภูมิโนเวศหนึ่ง ๆ วิธีคิดแบบแยกส่วนนำมาซึ่งการพัฒนาที่ทำลายความสมดุลของระบบนิเวศน์ ทำลายวัฒนธรรมชุมชนละเมิดสิทธิชุมชนเสมอ ๆ

3) ทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศแบบทุนนิยม อุตสาหกรรมมุ่งใช้ทรัพยากรอย่างล้นเหลือ ชุมชนทรัพยากรจากชุมชนท้องถิ่นก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและปัญหาทางสังคม เป็นภัยคุกคามสิทธิชุมชนโดยตรง ควรผลักดันเศรษฐกิจชุมชน เศรษฐกิจพอเพียงให้มีสถานะและขนาดเพียงพอที่จะคานดุลกับเศรษฐกิจทุนนิยม

ข้อเสนอทางนโยบายและกฎหมาย

1. ส่งเสริมกฎหมายที่มุ่งให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร เช่น พรบ.ป่าชุมชน
2. การดำเนินโครงการพัฒนาของรัฐ จำเป็นที่จะต้องให้ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจอย่างแท้จริง ไม่ใช่เน้นการประชาสัมพันธ์โครงการให้ข้อมูลด้านดีของโครงการกับชุมชนที่จะได้รับผลกระทบ
3. ทบทวนกฎหมายที่ส่งเสริมการผูกขาดการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะ พรบ.น้ำ ควรสร้างทางเลือกอื่นในการพัฒนา แก้ไขปัญหาการจัดการน้ำ เช่น แหล่งน้ำในพื้นที่เกษตรกร / ฝาย / แกลล์ลิง / การพัฒนาพื้นที่รองรับน้ำ
4. การแก้ไขปัญหาความมั่นคงในที่ดินทำกิน เพื่อนำสู่กระบวนการจัดการและพัฒนาที่ดินของเกษตรกร
5. การส่งเสริม/สนับสนุนการปรับปรุงแบบการผลิตจากเกษตรเคมีเป็นเกษตรปลอดภัยที่เน้นรูปแบบการพึ่งพิงจัดการผลิตภายในชุมชน

บรรณานุกรม

กึ่งกร นรินทรกุล ณ อยุธยา (บรรณาธิการ). แนวคิดและทิศทางการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน. เชียงใหม่ : มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ, ๒๕๔๓..

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. ความเป็นมาและสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน), ๒๕๔๖.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการวิถีทรรศน์, ๒๕๔๑.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

ชลธิรา สัตยารัตนา (บรรณาธิการ). พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ ฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๖.

دنول ไชยสินธุ์ และคณะ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน “โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์นิติธรรม, ๒๕๔๗.

ทิตนา แคมมณี. กระบวนการเรียนรู้ ความหมาย แนวทางการพัฒนา และปัญหาข้อใจ. กรุงเทพฯ ฯ : บริษัท พัฒนาคุณภาพวิชาการ (พว.) จำกัด, ๒๕๔๕.

ธันวา ใจเที่ยง,ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (บรรณาธิการ). ชาวนา ประวัติศาสตร์ชีวิต ความหวังและทางออก. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๔๗.

ธันวา ใจเที่ยง. หมู่บ้านชาวนาปฏิวัติ บนแผ่นดินอีสานตอนบน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ , ๒๕๔๖.

บำรุง บุญปัญญา. จับปลาต้องลงน้ำ ตัดแปลงตนเอง ปรับขบวนสู่วิถีนิเวศวัฒนธรรม. สุรินทร์ : หนังสือในโครงการดอกติ้วป่า, ๒๕๔๘.

บำรุง บุญปัญญา. ศรัทธาพลังชุมชน รวมข้อคิดและประสบการณ์ในงานพัฒนาชนบท. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักเลขาธิการ สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, ๒๕๒๗.

ประเวศ วะสี, “ยุทธศาสตร์การจัดการเรียนรู้ของชุมชนในทศวรรษใหม่,” ใน สิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร. กระบวนทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข. ๒๕๔๘..

ไพจิตร ศิลารักษ์ และคณะ “รายงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษา รูปแบบการหาปลาที่เหมาะสมกับสภาพระบบนิเวศของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง”

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๗.

ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์. สร้างสันติด้วยมือเรา คู่มือสันติวิธีสำหรับนักปฏิบัติการไร้ความรุนแรง. กรุงเทพฯ ฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ๒๕๓๓.

มติชนรายวัน (๒๑ เมษายน ๒๕๔๗) : ๓๔

ยศ สันติสมบัติ. ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์คบไฟ, ๒๕๓๙.

ยุกติ มุกดาวิจิตร. อ่าน “วัฒนธรรมชุมชน” วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์แนววัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ : ฟาเดียวกัน, ๒๕๔๘.

กันยายน ๒๕๔๕.

สมชาย ปรีชาศิลปกุล. สันติวิธี : ทางเลือกแห่งอดีตหรืออนาคต. วารสารฟ้าเดียวกัน ฉบับที่ ๔ เดือนตุลาคม – ธันวาคม ๒๕๔๖.

สิริลักษณ์ ยิ้มประสาทพร. กระบวนทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข. ๒๕๔๘.

สุทิพย์ อาภากรโ พระมหา. เครือข่าย : ธรรมชาติ ความรู้ และการจัดการ. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.), ๒๕๔๗.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย, ๒๕๔๔.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. มิติชุมชน วิธีคิดท้องถิ่น ว่าด้วย สิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔.